

Nasilje prema deci u Srbiji: determinante, faktori i intervencije - Nacionalni R3P izveštaj

Sadržaj

Sadržaj	2
1 Uvod	3
1.1 Svrha, ciljevi i opseg istraživanja	3
1.2 Konceptualni okvir.....	4
1.3 Metodologija	8
1.4 Struktura izveštaja.....	10
2 Društveni kontekst nasilja prema deci i relevantne politike	10
2.1 Društveno-ekonomski uslovi u Srbiji	10
2.2 Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad decom	12
2.3 Politike sprečavanja, suzbijanja nasilja nad decom i zaštite dece od nasilja	16
3 Determinante i faktori nasilja prema deci u Srbiji.....	18
3.1 Tehničke informacije o pregledanoj literaturi.....	18
3.2 Pregled determinanti i faktora zastupljenih u literaturi o nasilju prema deci	19
3.3 Socio-strukturne determinante i faktori	21
3.4 Kulturne determinante i faktori	21
3.5 Institucionalni faktori	23
3.6 Porodični faktori	24
3.7 Individualni faktori povezani sa karakteristikama deteta	24
4 Intervencije za sprečavanje, suzbijanje nasilja prema deci i zaštitu dece od nasilja	25
4.1 Intervencije usmerene na unapređenje institucionalnih i organizacionih mehanizama	26
4.2 Intervencije usmerene na promene standarda, vrednosti, stavova i svesti	28
4.3 Intervencije usmerene na direktnu podršku deci pod rizikom i žrtvama nasilja	30
4.4 Mapiranje intervencija i njihove usmerenosti na determinante i faktore nasilja prema deci	32
5 Zaključci	38
6 Preporuke za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja – biće formulisane nakon konsultativnih sastanaka	41
Literatura	42

1 Uvod

Sprečavanje i suzbijanje nasilja prema deci, kao i zaštita dece koja su pod rizikom od nasilja ili su izložena nasilju, prepoznato je kao prioritet u nacionalnim politikama i predmet je značajnih napora koje ulažu Vlada, državne institucije, kao i akteri iz oblasti akademskih i primenjenih istraživanja, aktivisti i organizacije civilnog društva. Ova studija koju je inicirao UNICEF, a sproveo SeConS uz mentorstvo stručnog tima Univerziteta za obrazovanje nastavnika iz Ciriha, deo je tih napora da se politike i mehanizmi sprečavanja, suzbijanja nasilja prema deci i zaštite dece od nasilja unaprede.

Izveštaj počiva na istraživanju koje je sprovedeno prema posebnom pristupu u okviru međunarodne inicijative kojom rukovodi UNICEF kancelarija za istraživanja Innocenti. Reč je o pristupu koji povezuje istraživanje o determinantama i faktorima nasilja prema deci sa praktičnim politikama i institucionalnim mehanizmima u nastojanju da se prepoznaju dobre prakse, identifikuju slabosti sistema prevencije i zaštite i informišu i unaprede politike i institucionalni mehanizmi. Ovaj pristup je poznat kao Proces istraživanja za politike i praksu (Research to Policy and Practice Process – R3P). Proces je izrazito participativan, sproveden uz podršku Tehničke grupe u koju su bili uključeni vodeći stručnjaci i stručnjakinje iz različitih disciplina, kao i predstavnici/e relevantnih institucija. Pored toga, u validaciji nalaza i konsultacijama o preporukama za dalje unapređivanje sistema prevencije i zaštite učestvovao je veliki broj aktera na nacionalnom i lokalnom nivou, poput predstavnika/ca ministarstava i dugih tela Vlade Republike Srbije, institucija sistema prevencije i zaštite dece od nasilja, akademske zajednice, nevladinog sektora.

1.1 Svrha, ciljevi i opseg istraživanja

Nacionalni izveštaj ima dvostruku svrhu. Primarna je svakako da svojim nalazima o determinantama i faktorima nasilja prema deci i adekvatnosti institucionalnih odgovora na nasilje doprinese unapređenju politika i institucionalnih mehanizama na nacionalnom i lokalnom nivou u sprečavanju i zaštiti dece od nasilja. S obzirom na to da je prethodna Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja (Sl. glasnik RS, br. 122/2008) istekla, a da je izrada nove predviđena Akcionim planom za Poglavlje 23¹ (u pregovorima za pridruživanje EU), ova studija treba da ponudi preporuke za rešenja u novom ciklusu planiranja politika i mera za unapređenje sistema prevencije i zaštite dece od nasilja.

Druga svrha ovog izveštaja je međunarodnog karaktera. Potrebno je priključiti saznanja o stanju u Srbiji već postojećem korpusu znanja o stanju u drugim zemljama i tako doprineti da uvidi u nasilje nad decom i mehanizmima sprečavanja i zaštite koji se primenjuju u Srbiji budu vidljivi na globalnom nivou a razmena iskustava između zemalja unapređena.

Osnovni cilj procesa istraživanja i konsultacija na osnovu kojih je nastao ovaj izveštaj je da se steknu sistematski uvidi u determinante i faktore nasilja prema deci kao i intervencije kojima se to nasilje nastoji sprečiti i suzbiti a deci koja su pod rizikom ili su izložena nasilju nastoji pružiti odgovarajuća podrška.

Specifični ciljevi su:

1. Da se identifikuju **najvažnije determinante i faktori nasilja prema deci u različitim kontekstima**, poput porodičnog, školskog, institucionalnog, digitalnog prostora ili u kontekstu šire zajednice;

¹ <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/9849/finalna-verzija-akcionog-plana-za-pregovaranje-poglavlja-23-koja-je-usaglasena-sa-poslednjim-preporukama-i-potvrđjena-od-strane-evropske-komisije-u-briselu-.php>

2. Da se ustanove **praznine u znanju o specifičnim determinantama** i identifikuju potrebe za daljim istraživanjima u pojedinim oblastima koja će moći da doprinesu boljem razumevanju faktora i uslova u kojima se nasilje prema deci javlja;
3. Da se ustanovi **na koji način postojeće intervencije** kojima se nastoji sprečiti ili suzbiti nasilje nad decom a deci pružiti zaštita **deluju na prepoznate determinante i faktore** nasilja;
4. Da se ustanovi **u kojoj meri je uopšte moguće proceniti** da li, kako i koliko postojeće intervencije utiču na determinante i faktore nasilja na osnovu dostupnih evaluacija i ocena efekata politika i mera;
5. Da se identifikuju i **praznine u sistemu prevencije i zaštite**, odnosno da se ustanovi koje determinante i faktori ostaju izvan uticaja intervencija;
6. Da se na osnovu prethodnih uvida ponude **specifične preporuke** koje ukazuju na to koje bi **nove intervencije** bile potrebne kako bi se neposrednije uticalo na determinante i faktore nasilja a ne na posledice, odnosno, na koji je način **već postojeće intervencije potrebno izmeniti** kako bi imale veći uticaj na ove specifične determinante i faktore nasilja.

Proces kojim su ostvareni navedeni ciljevi obuhvatio je dve osnovne komponente: istraživanje i konsultacije u cilju definisanja što kvalitetnije metodologije, validacije nalaza i izrade preporuka. Istraživanje je sprovedeno kroz dve komponente: pregled relevantne literature i mapiranje intervencija.

Opseg istraživanja definisan je u pogledu ciljne grupe, geografskog obuhvata, perioda na koji se odnosi istraživanje i oblike nasilja definisane prema dva ključna kriterijuma: obliku povrede koja se nanosi detetu i konteksta u kome se nasilje odvija. **Ciljna gupa** na koju se odnosi istraživanje obuhvatila je decu svih uzrasta (0-18 godina). Prema kriterijumu **geografskog obuhvata**, može se reći da je u osnovnom fokusju pažnje Republika Srbija, ali je u pojedinim aspektima pažnja usmerena na uže teritorijalne/administrativne celine, ili je pak Srbija posmatrana u širem, međunarodnom, uporednom okviru. Kada je u pitanju obuhvat u smislu **tipova nasilja**, definisani **prema vrsti povrede** koja se nanosi detetu to su: fizičko, psihološko, seksualno nasilje, zanemarivanje, eksploatacija i dečji brakovi. **Prema kontekstu** u kome se nasilje odvija obuhvaćeni su: porodično, školsko, institucionalno, digitalno, u široj zajednici. **Vremenski obuhvat** je donekle različit za komponente pregleda literature i mapiranja intervencija. Literatura koja je bila uključena u pregled determinanti i faktora nastala je u periodu od 1996. godine do danas, izuzev međunarodne najreferentnije literature koja nije bila vremenski ograničena. Mapiranje intervencija za sprečavanje, suzbijanje nasilja i zaštitu dece ograničeno je na period od 2000. godine do danas.

1.2 Konceptualni okvir

Konceptualni i analitički okvir na kome je utemeljeno istraživanje usmeravaju poimanje nasilja i omogućavaju uspostavljanje tipologije različitih formi nasilja, razumevanje determinanti i faktora nasilja nad decom definisanje pojma i vrsti institucionalnih intervencija.

Definisanje nasilja

Istraživanje nasilja prema deci pošlo je od složenog poimanja nasilja koje je još krajem 1960ih godina ponudio Galtung (1969), a koje je omogućilo da se ovaj fenomen shvati složenije nego što su to omogućavali redukcionistički pristupi koji su nasilje uglavnom shvatali kao direktnu i to pretežno fizičku/somatsku štetu. Obuhvatnije definisanje nasilja uvažava i strukturne forme, jer „nasilje postoji kada su ljudska bića pod takvim uticajem da je njihova aktuelna somatska i mentalna ostvarenost ispod nivoa njihove potencijalne ostvarenosti“ (Galtung, 1969). Definišući nasilje na taj način, Galtung ističe da istraživanje nasilja ne treba ograničiti samo na direktne telesne posledice fizičkog nasilja, već ga treba posmatrati kao način ograničavanja ljudi u svakodnevnom životu i mogućnosti ostvarivanja sopstvenih potencijala (što pristup približava Senovom poimanju humanog razvoja) (up. Babović, 2015).

Primenjene definicije nasilja, koje predstavljaju osnovu za praćenje pojave, kreiranje i praćenje politika, u većoj ili manjoj meri uvažavaju ovo obuhvatnije poimanje nasilja. Svetska zdravstvena organizacija, definiše nasilje kao „namernu upotrebu *fizičke sile ili moći*, u aktuelnom obliku ili kao pretnju, protiv sebe, druge osobe, grupe ili zajednice, koja rezultira povredom ili je veoma verovatno da će rezultirati povredom, smrću ili psihološkom štetom, teškoćama u razvoju ili deprivacijom“ (WHO, 2002, nav. prema Babović, 2015).

Prema definiciji sadržanoj u članu 19. Konvencije o pravima deteta nasilje predstavlja „sve oblike fizičkog ili mentalnog nasilja, povređivanja ili zlostavljanja, zapostavljanja ili nemarnog postupanja, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući seksualno zlostavljanje...“ (UNICEF, 1989).

U Nacionalnoj strategiji za prevenciju i zaštitu dece od nasilja i domaćem zakonodavstvu koristi se definicija SZO prema kojoj „zloupotreba ili zlostavljanje deteta obuhvata sve oblike fizičkog, odnosno emocionalnog zlostavljanja, seksualnu zloupotrebu, zanemarivanje ili nemaran postupak, kao i komercijalnu ili drugu eksploataciju, što dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja deteta, njegovog preživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, poverenje ili moć (Svetska zdravstvena organizacija, 1999).

Tipovi nasilja

Tipovi nasilja prema deci definisani su prema dve dimenzije: vrsti povrede, odnosno štete koja se nanosi detetu i prema kontekstu u kome se nasilje odvija. Tipovi nasilja na osnovu prve dimenzije definisani su u skladu sa Svetskim izveštajem o nasilju prema deci Ujedinjenih Nacija² i obuhvataju:

- fizičko
- psihičko/emocionalno
- seksualno
- zanemarivanje
- eksploataciju
- prinudni brak³
- strukturno nasilje

Fizičko nasilje nasilje nad detetom je ono koje ima za ishod stvarnu ili potencijalnu fizičku povredu usled interakcije, ili nedostatka interakcije koja je u granicama kontrole roditelja ili osobe u položaju odgovornosti, moći ili poverenja (SZO, 1999).⁴

Psihičko zlostavljanje je ponavljani čin ili nečinjenje roditelja/staratelja, ili vršnjaka, koji rezultira u ozbiljnim i dugotrajnim ponašajnim, kognitivnim i afektivnim posledicama. Psihološko zlostavljanje uključuje klevetanje, optuživanje, pretnje, uvrede, ograničavanje detetove slobode kretanja, ruganje ili druge ne-fizičke oblike neprijateljstva ili odbacivanje deteta.⁵ Emocionalne zlostavljanje je širi pojam jer uključuje, pored psihičkog zlostavljanja, neuspeh da se obezbedi okruženje pogodno za razvoj, uključujući i sposobnost primarnog vezivanja za osobu, zahvaljujući čemu dete može da razvije stabilne odnose i puni spektar emocionalnih i socijalnih kompetencija sa drugima. Emocionalno zlostavljanje se odnosi na relaciju između glavnog pružaoca brige i deteta koje su potencijalno ili stvarno štetne za dete a koje uključuju: izlaganje zbunjujućim ili traumatskim događajima i odnosima; upotrebu deteta za ispunjenje psiholoških potreba pružaoca brige; aktivno korumpiranje deteta ili

² UN World Report on Violence against Children, dostupan na adresi

https://www.crin.org/en/docs/UNVAC_World_Report_on_Violence_against_Children.pdf

³ U skladu sa terminologijom koju UNICEF koristi, umesto termina prinudni brak, u daljem tekstu izveštaja biće korišćen termin dečji brak.

⁴ World Health Organisation, (1999) Report on Consultation on Child Abuse Prevention, 29-31 March 1999, Geneva, World Health Organization, document WHO/HSC/PVI/99.1

⁵ Helfer MA, Kempe RS, Krugam R. (eds.) (1997) *The Battered Child*, (5th edn). Chicago and London: The University of Chicago Press.

propuštanje da se ostvari socijalna adaptacija deteta. Ova vrsta zlostavljanja zahteva fizički kontakt između deteta i staratelja (Glaser, 2002; Išpanović-Radojković, 2009).

Seksualno zlostavljanje deteta uključuje širok spektar ponašanja: kontaktne aktivnosti poput silovanja, primoravanja deteta na seksualni odnos, dodirivanje, upotrebu deteta za samozadovoljavanje odraslih, kao i ne-kontaktne aktivnosti poput vojerizma, egzibicionizma pred detetom. Može biti izolovani incident počinjen od strane nepoznate osobe, do kontinuiranog zlostavljanja člana porodice tokom godina, ili se može javiti u obliku seksualne eksploatacije kroz prostituciju i pornografiju (Mršević, 1996, 1998, Išpanović-Radojković, Ignjatović, 2011; Bogavac i Otašević, 2015).

Zanemarivanje predstavlja propuštanje da se zadovolje osnovne potrebe deteta, fizičke i psihološke (emocionalne, kognitivne) i potrebe u pogledu socijalizacije, u meri, trajanju i na način koji će rezultirati u teškom narušavanju detetovog zdravlja ili razvoja. Zanemarivanje uključuje neuspeh roditelja da zaštiti dete od fizičkih povreda i opasnosti, obezbedi adekvatni nadzor, medicinsku negu i obrazovanje (Išpanović Radojković, Ignjatović, 2011).

Dečji rad predstavlja takav oblik radnog angažmana deteta koji ga uskraćuje za detinjstvo, umanjuje njegov potencijal i dostojanstvo i štetan je za fizički i mentalni razvoj.⁶ Radna eksploatacija dece predstavlja rad u ekstremno teškim uslovima, neplaćen ili slabo plaćen rad sa predugim radnim vremenom i u nezdravnom okruženju. Najekstremniji oblici dečjeg rada su ropski rad, prosjačenje i prostitucija (Vujović, Dejanović et al, 2006). Trgovina decom predstavlja takođe jedan od teških oblika nasilja, kao i dečji brak, koji predstavlja primoravanje deteta na stupanje u bračnu zajednicu (formalnu ili neformalnu).

Za razliku od direktnog nasilja koje se često shvata kao oblik ponašanja, strukturno nasilje je ukorenjeno u socijalnim strukturama koje odlikuju nejednakosti. Manifestacije ovog tipa nasilja mogu se kretati od nejednakih šansi za obrazovanje, prava na zdravstvenu zaštitu, zaposlenje, do rasnih nejednakosti, gladi i siromaštva, kao posledica ekonomskog nasilja, rodne nejednakosti is l. Ovi oblici nepravdi su institucionalizovani i obuhvataju šire socijalne odnose, kao što su klasni (eksploatacija), rodni (seksizam, međuetnički (nacionalizam, etnocentrizam) i slično (Babović, 2015).

Prema drugoj tipologiji vreste nasilja se razlikuju u zavisnosti od toga u kakvom kontekstu se odvija:

- nasilje u porodici
- nasilje u školi
- nasilje u institucijama
- nasilje u zajednici
- nasilje u digitalnom prostoru

Nasilje nad detetom u porodici obuhvata sve oblike nasilja kojima je dete izloženo u domaćinstvu i/ili od članova porodice, srodnika. Nasilje u školi obuhvata sve oblike nasilja koji se odvijaju između dece, tzv. vršnjačko nasilje, kao i nasilje koje prema deci vrše odrasli (nastavno ili nenastavno osoblje). Nasilje u institucijama obuhvata sve oblike nasilja koji se odvijaju prema deci smeštenoj u rezidencijalne ustanove za brigu o deci i uključuje kako vršnjačko nasilje, tako i nasilje odraslih prema deci. Nasilje u zajednici obuhvata različite forme direktnog nasilja koje prema deci vrše nepoznata lica ili poznanici, ali i strukturne oblike nasilja koji se manifestuju kao snažno isključivanje i diskriminacija. Ono prema nekim definicijama obuhvata sve oblike nasilja koji se dešavaju izvan kuće, škole i drugih institucija, to je nasilje koje se doživljava na ulicama, sportskim terenima i drugim mestima gde se deca okupljaju i druže. Digitalno nasilje predstavlja sve oblike nasilja koji se odvijaju putem digitalnih sredstava komunikacije i na Internetu.

⁶ International Labour Organization (ILO), Worst Forms of Child Labour Convention, C182, 17 June 1999.

Pojam determinanti i faktora

U istraživanju su korišćeni pojmovi determinanti⁷ i faktora rizika. Faktori rizika su činioci koji neposrednije utiču na istraživanu pojavu, odnosno ispoljavanje nasilja, koji se mogu preciznije meriti (npr. verovatnoća uz koju će alkoholizam roditelja dovesti do nasilja nad detetom). Determinante su "pozadinski" faktori, odnosno činioci na makro nivou, poput strukturnih, kulturnih, sistemskih, institucionalnih koji više indirektno utiču na pojavu nasilja nad decom i koji se manje precizno mogu meriti.

Na osnovu pregleda domaće i međunarodne literature izdvojilo se nekoliko skupova faktora: strukturni, kulturni, institucionalni, porodični i faktori povezani sa karakteristikama deteta. Ovi skupovi faktora prikazani su detaljnije u narednoj tabeli.

Tipologija determinanti i faktora koja je primenjena u istraživanju

Strukturni	Prostorni položaj (selo/grad, region)
	Ekonomski položaj (životni standard, materijalna deprivacija, nezaposlenost roditelja)
	Isključenost iz pojedinih oblasti društva (npr. predškolskog ili drugog obrazovanja)
	Etnički sukobi u zajednici, konflikti
	Kriminalitet u zajednici
	Rodni režimi
Kulturni	Stavovi prema rodnom ulogama, norme i vrednosti koje uređuju rodne uloge i odnose
	Stavovi prema nasilju uopšte, tolerancija nasilja kao prihvatljivog ponašanja
	Stavovi prema disciplinovanju dece
	Diskriminatorni stavovi prema pojedinim društvenim grupama zasnovani na etnicitetu, religijskoj, rodnoj pripadnosti, seksualnoj orijentaciji, statusu, političkoj orijentaciji i dr.
	Svest o rizicima od nasilja, prepoznavanje nasilja, poznavanje sistema zaštite od nasilja
Institucionalni	Adekvantnost zakonskog okvira
	Primena zakona i drugih važnih pravnih instrumenata (protokola, strategija)
	Programi prevencije
	Programi zaštite, usluge podrške
	Institucionalni mehanizmi (postojanje mehanizama, njihova opremljenost materijalnim, ljudskim resursima)
Porodični	Karakteristike domaćinstva i porodice: struktura prema srodstvu, veličina
	Obrazovanje roditelja
	Odnosi moći u domaćinstvu između roditelja, odraslih, ali i između odraslih i dece
	Disfunkcionalni porodični odnosi, nasilje u porodici
	Prisustvo zloupotrebe alkohola i narkotika u porodici
	Prisustvo posebno ranjivih osoba u domaćinstvu (starih, nepokretnih, teško bolesnih, osoba sa invaliditetom)
	Neformalne mreže podrške
	Stresni događaji u porodici (smrt člana, razvod, i sl.)
Individualni	Uzrast
	Pol
	Ranjivost (invaliditet, teškoće u razvoju deteta)

⁷ Prema principima R3P metodologije, uobičajeni termin koji se koristi umesto determinanti su "pokretači" (engl. drivers). S obzirom na to da u našem jeziku ovaj termin nije uobičajen, odlučeno je da se koristi termin determinanta.

Pojam i vrste intervencija

Intervencije predstavljaju specifičnu akciju ili skup akcija koje imaju za cilj da izazovu željene promene. Intervencije se mogu shvatiti u najširem smislu tako da obuhvate i sve zakone i politike koji se direktno ili indirektno reflektuju na stanje u oblasti nasilja nad decom. S obzirom da bi takav zadatak bio prevelikog obima, kao i zbog potreba prepoznatih tokom procesa konsultacija da se pažnja pre svega usmeri na programe i akcije, zakonska rešenja i promene, kao i nacionalne strategije nisu bile predmet analize. Imajući ovo ograničenje u vidu, intervencije su mapirane u okviru tri kategorije u zavisnosti od mete intervencije i tipa sredstava korišćenih da se proizvede promena:

- 1) Intervencije usmerene na unapređivanje institucionalnih/organizacionih mehanizama (na primer usvajanje i primenu protokola, uspostavljanje adekvatnih radnih grupa i tela koje sprovode protokole, i sl.);
- 2) Intervencije usmerene na promene standarda, vrednosti i stavova (na primer, obrazovanje i obuke, kampanje za podizanje svesti);
- 3) Intervencije usmerene na direktnu zaštitu i podršku (različite usluge podrške deci pod rizikom ili izložene nasilju).⁸

Izloženi tipovi intervencija mogu se posmatrati na različitim nivoima (makro, mezo i mikro), kao i u okviru različitih sistema (obrazovnog, zdravstvene zaštite, socijalne zaštite, policije, pravosuđa).

1.3 Metodologija

Metodologija istraživanja definisana je osnovnim protokolom R3P pristupa. U osnovi, istraživanje je bilo sprovedeno kroz tri ključne komponente: pregled literature, mapiranje intervencija i analizu empirijskih podataka iz sekundarnih izvora.

Metodologija pregleda literature

Pregled literature obuhvatio je 265 jedinica literature o nasilju prema deci u Srbiji. Pregled je obuhvatio naučnu literaturu, ali i takozvanu "sivu literaturu", odnosno nepublikovane doktorske disertacije i magistarske teze, kao i izveštaje vladinih i nevladinih organizacija i dr. Pregledom su obuhvaćene i najreferentnije jedinice međunarodne literature sa ciljem da se registruju determinante i faktori do kojih se došlo uzornim istraživanjima na međunarodnom nivou, a da se zatim, uporedi koliko su date determinante i faktori prisutni u domaćoj literaturi. Pregledom je obuhvaćena domaća literatura nastala od 1996. godine na ovamo, dok ovo vremensko ograničenje nije važilo za referentnu međunarodnu literaturu.

Pregled i analiza literature realizovani su pomoću analitičke matrice⁹ (prilog 1) koja je sadržala nekoliko ključnih elemenata: tehničke informacije o literaturi; informacije o osnovnom sadržaju literature sa fokusom na determinante i faktore nasilja prema deci; procenu kvaliteta studije i ocenu poštovanja etičkih principa u istraživanju; informacije o intervencijama u sprečavanju, suzbijanju nasilja i zaštiti dece od nasilja. Proces selekcije i pregleda literature, kao i metodologija obrade i

⁸ Način na koji su definisane intervencije i na koji su formulisani tipovi intervencija usaglašen je između različitih aktera koji su bili uključeni u proces – eksperata SeConS-a, predstavnika UNICEF i članova i članica Tehničke grupe za podršku.

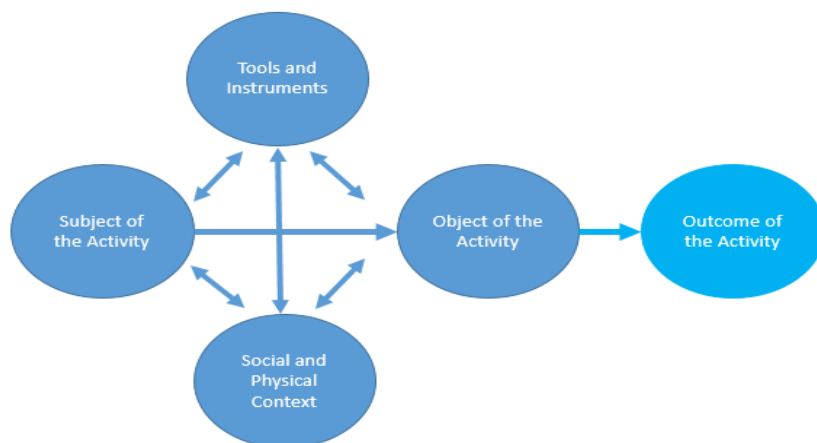
⁹ Analitička matrica i metodologija pregleda literature oblikovani su na načelima i standardima metodologije UNICEF kancelarije za istraživanja Innocenti, koja je detaljno predstavljena u vodiču za istraživanje (UNICEF Office of Research – Innocenti, 2015).

analize detaljno su opisani u posebnom izveštaju (UNICEF, 2016a). Ovde treba samo napomenuti da je u skladu sa procedurama definisanim Innocenti metodologijom pretraga definisana kombinacija ključnih reči, da su obuhvaćene različite relevantne baze (poput PubMed/Medline, PsycINFO EBSCOhost, CINAHL-ebSCO, ERIC, EmBase, Kobson i Cobiss.rs), kao i relevantni međunarodni časopisi (poput Child Abuse and Neglect, Child Maltreatment, Child Abuse Review, Journal of Interpersonal Violence and Childhood). U nastojanju da se prikupe i tekstovi koji nisu naučnog karaktera, kontaktiran je veliki broj relevantnih domaćih i međunarodnih institucija i organizacija. U skladištenju literature i informacija korišćen je program Zotero, a u analizi SPSS. Na kraju, važno je napomenuti da uprkos razvijenim metodama pretrage verovatno postoje jedinice literature do kojih nismo došli, ali da se može tvrditi da je većina najrelevantnije literature ipak obuhvaćena zahvaljujući ovako kompleksnoj metodologiji pretrage.

Metodologija mapiranja intervencija

Metodologija mapiranja intervencija počiva na Teoriji aktivnosti koja se fokusira na procese koji se odvijaju u praksi. Prema ovoj teoriji, prikazanoj u obliku osnovnog modela u narednom grafikonu, u centru pažnje je akcija koju sprovode relevantni akteri (subjekti) prema specifičnoj ciljnoj grupi (objektu akcije) sa namerom da se proizvede željeni rezultat, odnosno promena. Da bi se promena ostvarila, važne su karakteristike konteksta u kojima se akcija odvija (fizički i socijalni) kao i sredstva kojima se promena nastoji ostvariti. Odnos između subjekta, konteksta, sredstava i objekta intervencije je dvosmeran.

Akcionni model intervencije

S obzirom na to da je u dostupnoj literaturi zastupljenost intervencija izuzetno mala, u istraživanju je bila primenjena metodologija mapiranja koja je podrazumevala prikupljanje informacija o intervencijama na terenu i to iz sistema socijalne zaštite, obrazovanja, zdravstvene zaštite, policije, pravosuđa, kao i iz civilnog sektora. Prikupljanje podataka u državnim sistemima sprovedli su stručnjaci zaposleni u ovim sistemima, dok je za civilno društvo bio pripremljen poseban upitnik i dostavljen velikom broju organizacija, kako bi izvestile o aktivnostima koje su preduzimale i preduzimaju u oblasti sprečavanja i zaštite dece od nasilja. Mapiranjem su obuhvaćene intervencije od 2000. godine do danas. Metodologija mapiranja intervencija detaljnije je prikazana u zasebnom izveštaju (UNICEF, 2016b).

1.4 Struktura izveštaja

Izveštaj u nastavku obuhvata nekoliko celina. U narednom poglavlju izložene su najvažnije karakteristike konteksta u Srbiji: društveno ekonomskih uslova koji su relevantni za razumevanje fenomena nasilja nad decom, stanja i trendova u pogledu rasprostranjenosti nasilja nad decom u različitim kontekstima, kao i institucija i politika sprečavanja i zaštite dece od nasilja. U trećem poglavlju izloženi su nalazi o determinantama i faktorima nasilja prema deci koje se odvija u različitim kontekstima. U četvrtom poglavlju izloženi su nalazi iz mapiranja intervencija i analizirani u odnosu na njihovu povezanost sa determinantama i faktorima. U zaključnom poglavlju sumirani su najvažniji nalazi i istaknute praznine koje je potrebno pokriti intervencijama u budućim procesima. Na osnovu tih nalaza u poslednjem poglavlju izložene su preporuke koje bi valjalo uzeti u obzir prilikom definisanja novog strateškog okvira za sprečavanje i zaštitu dece od nasilja u Srbiji.

2 DRUŠTVENI KONTEKST NASILJA PREMA DECI I RELEVANTNE POLITIKE

2.1 Društveno-ekonomski uslovi u Srbiji

Relevantne činjenice o Srbiji

Demografski pokazatelji ¹⁰	
Broj stanovnika 2015.	7.095.383
Udeo dece (0-15) u ukupnom stanovništvu u 2015. godini	14,4 %
Stopa zavisnosti mladog stanovništva ¹¹	21,5%
Socio-ekonomski pokazatelji	
BDP po glavi u dolarima 2015. ¹²	5.235 \$
Stopa zaposlenosti (stanovništvo 15+), 2015. ¹³	42,7%
Stopa nezaposlenosti (stanovništvo 15+), 2015. ¹⁷	17,7 %
Stopa neaktivnosti (stanovništvo 15+), 2015. ¹⁷	48,1%
Stopa neformalne zaposlenosti, 2015. ¹⁷	20,4%
Prosečna zarada bez poreza i doprinosa, 2015. ¹⁴	44.432 rsd
Gini koeficijent ¹⁵	38,2
Stopa rizika od siromaštva ¹⁹	25,9%
Stopa rizika od siromaštva dece (0 – 17 godina) ¹⁹	29,9%
Stopa rizika od siromaštva domaćinstava sa decom ¹⁹	28,2 %
Obrazovanje	
Lica starosti 25-64 godine sa niskim nivoom obrazovanja ¹⁶	20,2%
Udeo visoko obrazovanih (lica sa završenim fakultetom) u ukupnom stanovništvu ¹⁷	10,6%
Obuhvat dece (0-3) predškolskim obrazovanjem ¹⁸	22,2%
Obuhvat dece od 3 godine do PPP predškolskim obrazovanjem ²²	39,5%
Obuhvat dece obaveznim predškolskim pripremnim programom ²²	95,1%

¹⁰ Statistički godišnjak RS 2016

¹¹ Udeo stanovništva mlađeg od 15 godina u stanovništvu radnog uzrasta (15-64)

¹² Republički zavod za statistiku – Statistika nacionalnih računa

¹³ RZS, Anketa o radnoj snazi, II kvartal 2016. godine, dostupno na <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=27>

¹⁴ RZS, statistika zaposlenosti i zarada

¹⁵ RZS, Anketa o prihodima i uslovima života

¹⁶ Lica koja su završila najviše osnovno obrazovanje ili manje - Predstavlja udeo lica (25-64 godina starosti) sa niskim nivoom stečenog obrazovanja, u ukupnom stanovništvu iste starosti. Izvor: Anketa o radnoj snazi.

¹⁷ RZS, Popis stanovništva 2011. godine

¹⁸ RZS, DevInfo, Statistika obrazovanja

Stopa napuštanja osnovne škole ²²	0,6%
Stopa napuštanja srednje škole ²²	1,3%
Socijalna zaštita	
Stopa korisnika novčane socijalne pomoći ¹⁹	3,6%
Stopa korisnika dečijeg dodatka ²⁰	23,3%
Udeo osoba sa invaliditetom ²¹	7,96

Društvo Srbije već gotovo tri decenije beleži teškoće u razvoju i mogućnostima da različite grupe ostvare kvalitetnije uslove života. Nakon sloma socijalizma i tegobnih 1990ih godina koje su bile obeležene ratnim sukobima u regionu, unutrašnjim konfliktima po različitim osnovama (klasnim, etničkim, političkim), međunarodnim sankcijama i izolaciji, razaranjem institucija, ekonomskim propadanjem i sl., od 2000. godine započinje period intenzivnih reformi. Ove reforme su bile neujednačene, promenljivog uspeha, ali načelno se može zaključiti da je u periodu 2000-2008 došlo do izvesnog poboljšanja uslova života, na koje je ukazivao blagi porast zaposlenosti, smanjenje stope apsolutnog siromaštva, podizanje životnog standarda stanovništva. U tom periodu započete su i reforme tržišta rada, sistema obrazovanja, socijalne zaštite, policije, sistema zdravstvene zaštite i dr. (Cvejić, ur. 2010, Mijatović, ur. 2008).

Nakon 2008. godine, pod uticajem svetske ekonomske krize, a u uslovima nedovršene ili nekonzistentne post-socijalističke transformacije, društveno-ekonomski uslovi u Srbiji se iznova pogoršavaju. Ekonomsku recesiju i stagnaciju prati pogoršanje uslova na tržištu rada koji su već bili nepovoljni, a budžetski deficit i mere štednje koje postaju dominantan okvir politika smanjuju opseg mogućih mera za unapređenje zapošljavanja i socijalnu zaštitu (Matković, Mijatović, Petrović, 2010).

U aktuelnom periodu, veoma su izraženi problemi koji se mogu odraziti i na rasprostranjenost nasilja prema deci. Kao što se može zapaziti iz podataka izloženih u tabeli, ekonomske nejednakosti rastu (Gini koeficijent iznosi 38.2 u 2015. godini), zaposlenost stanovništva je na niskom nivou. Rizik od siromaštva je visoko rasprostranjen, i više pogađa decu.

Uslovi u kojima žive deca određuju njihove šanse da ostvare neometan razvoj i realizuju svoje potencijale. Kao što se vidi iz prethodne tabele, značajan udeo dece ostaje izvan sistema ranog obrazovanja. Deca iz marginalizovanih grupa (siromašnih porodica, romskih naselja, ruralnih područja) ostvaruju slabija obrazovna postignuća i ranije napuštaju školovanje (UNICEF, 2015).

Rodne nejednakosti su veoma izražene u Srbiji u različitim aspektima: sferi političke participacije, ekonomskog delanja, posedovanja i pristupa imovini i resursima, ekonomskoj moći, ali i podeli odgovornosti vezanih za brigu o porodici i održavanje domaćinstva (up. Babović, 2010, Blagojević-Heugson, 2013, SIPRU, 2016). Ekstremni oblik ovih nejednakosti predstavlja rodno zasnovano nasilje prema ženama. Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji pokazalo je da je polovina žena bila izložena nekom obliku nasilja u porodici nakon svoje 15 godine života, pri čemu je najčešće zastupljeno psihičko nasilje a najčešći počinioci su bivši ili aktuelni partneri žena (Babović, Ginić, Vuković, 2010). Ove rodne nejednakosti utemeljene su u patrijarhalnoj kulturi koja je još uvek u značajnoj meri prisutna u Srbiji (Petrović, Backović, 2013, Pešić, 2009).

Patrijarhalne i autoritarne vrednosti, koje kreiraju okruženje u kome se teško uspostavlja demokratski odnosi kako u javnoj društvenoj sferi tako i u privatnoj sferi života, uz visoku toleranciju prema nasilju kao obliku društvene interakcije u rodnim ali i ukupnim društvenim odnosima, stvaraju nepovoljan kontekst za odrastanje i razvoj dece i izlažu ih rizicima da budu objekti nasilja.

¹⁹ Udeo korisnika novčane socijalne pomoći u ukupnoj populaciji. Izvor: DevInfo (Informacioni sistem Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i RZS - Vitalna statistika)

²⁰ Udeo korisnika dečijeg dodatka u ukupnoj populaciji dece. Izvor: DevInfo (Informacioni sistem Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i RZS - Vitalna statistika)

2.2 Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad decom

Imajući u vidu nalaze različitih istraživanja, nameće se osnovni utisak da su deca u Srbiji u značajnoj meri izložena nasilju i to u različitim formama i različitim kontekstima.

Izloženost dece nasilju u porodici

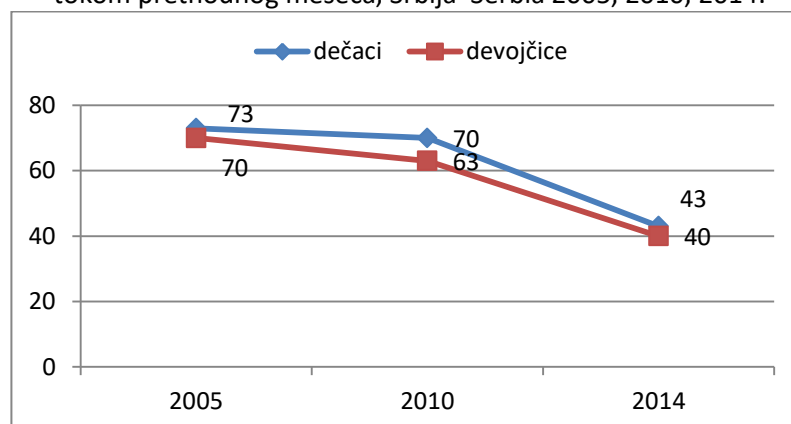
Porodica koja bi trebalo da predstavlja zonu sigurnosti i zaštite dece, zajednicu u kojoj se podstiče njihov razvoj, nije to za mnogu decu. Specifičnost porodice kao male intimne zajednice i nastojanja da se ono što se u njoj dešava smatra zonom privatnosti, kao i stid od osude sredine, ozbiljno ometaju precizne uvide u rasprostranjenost i karakteristike nasilja prema deci u ovom kontekstu (Mihić, 2002; Žegarac, 2004; Spasić, Radovanović, 2009; Hanak, Tenjović et al. 2013). Stoga se dostupni podaci o nasilju prema deci u porodici, a posebno seksualnom nasilju koje predstavlja poseban tabu, moraju uzeti sa rezervom.

Ipak, na osnovu podataka iz postojećih istraživanja, jasno je da je nasilje u porodici, a posebno izloženost dece nasilju u ovom kontekstu, široko rasprostranjeno (bez obzira na to da li su deca direktne žrtve nasilja ili svedoci nasilnog čina). Preko 40% žena koje su prijavile fizičko nasilje izjavilo je da su deca bila prisutna kada se nasilje odigravalo. U većini slučajeva deca su bila svedoci nasilja 1–2 puta (22,7%), a retko više od 5 puta (7,4%) (AŽC i WHO, 2005: 43). Do sličnih nalaza došlo je i istraživanje o rasprostranjenosti i karakteristikama porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji. Pored toga, podaci iz ovog istraživanja ukazuju da učešće u ratovima 1990ih godina nekog od članova porodice značajno povećava rizike od porodičnog nasilja (Babović, Ginic, Vuković, 2010: 76).

Telesno kažnjavanje dece je veoma rasprostranjeno u Srbiji i ukorenjeno u odgovarajućim vrednostima i stavovima prema kojima je to legitimno, pa i poželjno sredstvo disciplinovanja dece²¹ (Stevanović, Srna, 2010; Trebješanin, 2008; Spasić, 2012). Međutim, telesno kažnjavanje koje se koristi u cilju korekcije i kontrole ponašanja deteta predstavlja zlostavljanje (Savet Evrope, 2007), jer ono demonstrira moć i dominaciju, ponižava dete i često vodi fizičkim povredama i narušavanju zdravlja, neefektivno je u postizanju željenog ponašanja i zapravo vodi do povećanja agresivnosti deteta i međugeneracijskog obnavljanja nasilnog ponašanja (Gershoff, 2010; Srna, Stevanović, 2010; Išpanović Radojković, Žegarac, 2011).

Prema nalazima Istraživanja višestrukih pokazatelja (MICS) koje je UNICEF sproveo u Srbiji u više navrata, iako dolazi do opadanja nasilnih oblika disciplinovanja dece u periodu 2005-2014. godine, još uvek značajan udeo dece biva izložen nasilnim metodama vaspitanja.

Grafikon: Procenat dece starosti 5-14 godina izložene bilo kojoj nasilnoj metodi disciplinovanja tokom prethodnog meseca, Srbija Serbia 2005, 2010, 2014.

Izvor: Babović, 2016.

²¹ O tome svedoče i brojne narodne izreke koje su uvrežene u svakodnevnim praksama, poput "Batina je iz raja izašla", "Sačuvaj štap, pokvari dete", i dr.

Prema nalazima Balkanske epidemiološke studije o zlostavljanju i zanemarivanju dece (Balkans Epidemiological Study on Child Abuse & Neglect - BECAN)²² gotovo 70% dece je bilo izloženo makar jednom slučaju psihičkog ili fizičkog nasilja tokom odrastanja. Preko četvrtine dece je smatralo da je bar jedanput bilo zanemareno. Više od 8% dece je iskusilo seksualno zlostavljanje bar jedanput. Nasilju između odraslih u domaćinstvu (što se takođe smatra iskustvom trpljenja nasilja) prisustvovalo je 38% dece (Išpanović Radojković, Hanak et al, 2012; Hanak, Tenjović et al, 2013).

Podaci o zanemarivanju dece u Srbiji su oskudni. Prema nalazima BECAN istraživanja, više od četvrtine dece uzrasta 11-16 godina (28.8%) je navelo da je imalo subjektivni osećaj zanemarivanja bar jedanput u životu (Hanak, Tenjović et al. 2013). Slučajevi zanemarivanja dece dospevaju do institucija (pre svega Centara za socijalni rad) samo kad dostignu teške razmere (Centar za prava deteta, 1999, Obretković, Žegarac, 1998). Od 6520 slučajeva nasilja nad decom registrovanih pri centrima za socijalni rad, 44.3% predstavljaju slučajeve zanemarivanja u porodici (najčešće biološko – u 98% slučajeva). Drugi oblici nasilja su znatno ređe registrovani u centrima za socijalni rad: fizičko nasilje (27.2%), psihičko zlostavljanje (23%) i seksualno zlostavljanje (1.8%).²³

Deca sa invaliditetom, odnosno teškoćama u razvoju izložena su visokim rizicima od nasilja u porodici (Savez MNRO i UNICEF Srbija, 2013). Nalazi istraživanja sa roditeljima ove dece ukazuju da su pojedini roditelji svesni da neodgovarajuće prakse roditeljstva predstavljaju specifičan oblik zanemarivanja detetovih potreba ili zlostavljanje. Kao neodgovarajuće prakse prepoznata su i previše niska ili previše visoka očekivanja roditelja od ove dece, prezaštićenost deteta, isključivanje deteta iz zajednice zbog zabrinutosti za njegovu bezbednost ili stida i sl.

Nalazi o tome ko su najčešći počinioци nasilja prema deci u porodici nisu konzistentni. Tako je, recimo, u Srbiji u 10 studija istaknuto da je najčešći počinilac majka, a u 13 da je to otac. Roditelji su najčešći počinioци nasilja sa smtnim ishodom. U 32 od 46 registrovanih slučajeva (69.9%) ubistva dece stare 0-14 godina počinilac je jedan od roditelja, nešto češće majka (Baralić, Savić et al, 2010).

Izloženost nasilju u porodici ometa uspešan razvoj deteta – psihički, emocionalni i kognitivni. Posledice izloženosti nasilju se kreću od fizičkih (invaliditet, somatski poremećaji), preko emocionalnih poremećaja, iskrivljene percepcije o sebi (depresivnost, anksioznost, agresivnost, bes, neprijateljski stav, nisko samopouzdanje, krivica, stid, posttraumatski stres), kognitivnih poremećaja (sputani razvoj kognitivnih funkcija kao opšti poremećaj, npr. mentalno usporen razvoj, i selektivni poremećaji, poput razvojne disharmonije, intelektualne inhibicije, problema sa koncentracijom), so socijalnih poremećaja (anti-socijalno, kriminalno ponašanje, zloupotreba alkohola i narkotika, maloletnička trudnoća, ponovljena viktimizacija) (Stefanović, 2014; Išpanović Radojković, Ignjatović, 2011; Đukić Milosavljević, 2011; Stevković, 2006, Stevković, 2013 a).

Izloženost dece nasilju u školi

Nasilje u školi je najviše istraživano u Srbiji u poređenju nasilja u različitim kontekstima (SeConS, 2016a). Prema nalazima jednog od najobimnijih istraživanja o nasilju u školi koje je sprovedeno u okviru projekta "Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu"²⁴ u 2013. godini²⁵, 44% učenika/ca je bilo izloženo nasilju u periodu od tri meseca koja su prethodila istraživanju. Među

²² Istraživanje je istovremeno sprovedeno u 9 zemalja Balkana (Albanija, BiH, Bugarska, Hrvatska, Grčka, Makedonija, Rumunija, Srbija i Turska), na reprezentativnom uzorku dece stare 11, 13 i 16 godina.

²³ Izveštaj Zavoda za socijalnu zaštitu Republike Srbije, 2015.

²⁴ Istraživanje je sproveo Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu uz podršku UNICEF-a, a sprovedeno je u više navrata u periodu 2005-2013.godine (Popadić, Plut, 2007; Popadić, Plut et al, 2014).

²⁵ U okviru ovog ciklusa istraživanjem je obuhvaćeno 109.151 učenik/ca škola (uključujući i 537 učenika/ca specijalnih škola) i 7680 zaposlenih u školama.

onima koji su bili izloženi nasilju, 45.8% je doživelo verbalno nasilje, 33% fizičko nasilje, i isto toliko socijalno nasilje, odnosno relacionalno nasilje, dok je 21% dece počinilo nasilje. Dečaci se nešto češće javljaju kao počinioци bulinga nego devojčice i nešto su češće izloženi nasilju vršnjaka i odraslih (Popadić, Plut et al, 2014).

Pored toga, četvrtina učenika/ca koji pohađaju od petog do osmog razreda osnovne škole naveli su da su bili izloženi vređanju nastavnika/ca, 15% je navelo da ih je nastavnik/ca udarila, a 5% da su bili izloženi pretnjama nastavnika/ca. Međutim, istraživanje je pokazalo da je rasprostranjeno i nasilje učenika/ca prema nastavnom osoblju – 43% učenika/ca je navelo da je bilo svedok u situacijama u kojima je drugi učenik/ca vređao ili pretio nastavniku/ci, dok je 9% navelo da su bili svedoci fizičkih napada na nastavnike/ce (Popadić, Plut et al, 2014).

Prema istom istraživanju, nasilje među vršnjacima je nešto češće zastupljeno u specijalnim školama, gde je 58% dece bilo uključeno u incidente nasilja (28% kao žrtve, 7% kao nasilnici a 23% i kao žrtve i kao nasilnici). I drugo istraživanje o nasilju prema deci sa invaliditetom ukazalo je na visoku zastupljenost nasilja prema deci iz ove grupe. Prema izjavama roditelja, 47% dece sa invaliditetom je doživelo neki oblik nasilja izvan porodice (u predškolskoj ustanovi, školi, dnevnom boravku, mestima okupljanja). Najčešći oblici nasilja kojima su izložena ova deca su psihološko nasilje i socijalno isključivanje, a najčešći počinioци vršnjaci (Savez MNRO i UNICEF, 2013).

Rodno zasnovano nasilje je veoma rasprostranjeno u školama u Srbiji. Tokom prva tri meseca školske 2013/2014. godine, čak 69% učenika/ca osnovne škole i 74% učenika/ca srednje škole bili su izloženi bar jednom obliku rodno zasnovanog nasilja. Dečaci su češće počinioци ovog nasilja, a istraživanje je ukazalo da se izloženost rodno zasnovanom nasilju povećava sa starijim uzrastima. Takođe, istraživanje je pokazalo da dečaci češće nego devojčice ispoljavaju stavove opravdavanja rodno zasnovanog nasilja prema ženama, te da udeo onih koji iskazuju ovakve stavove među dečacima raste sa starijim uzrastima, dok među devojčicama opada (Duhaček, 2014).

Podaci o nasilju prema deci u predškolskim ustanovama nisu dostupni, a malobrojna literatura je ili teorijskog karaktera ili datira pre perioda obuhvaćenog ovim istraživanjem.

Izloženost dece nasilju u institucijama

Prema međunarodnim izveštajima (Pinheiro, 2006), deca smeštena u institucije su pod visokim rizikom od nasilja bilo svojih vršnjaka smeštenih u iste institucije ili od strane odraslih, zaposlenih u institucijama. Takođe, ostanak u institucijama povećava rizike od izloženosti dece različitim oblicima strukturnog nasilja, koji su posledica loših materijalnih uslova i nepostojanja odgovarajućih stručnih kapaciteta.

Prema nalazima istraživanja “Od zanemarivanja i lišavanja do zlostavljanja i nasilja – dete ometeno u razvoju” 62% dece obuhvaćene istraživanjem²⁶ izjavilo je da je svedočilo nasilju osoblja prema deci. Najčešći oblici nasilja kojem su deca bila izložena ili kojem su svedočila predstavljaju uvrede (51%), psovke (43%), namerno ignorisanje (42%), šamaranje (41%), guranje, vučenje (24%), gađanje predmetima (23%), udaranje predmetima (10%), uskraćivanje hrane i sna (7%), pretnja pištoljem (4%) i pretnja drugim oružjem (2%). Za razliku od dece, ispitano osoblje je često umanjivalo značaj i rasprostranjenost nasilja prema deci, pa je tako 44% osoblja kazalo da nikada nije videlo nasilno ponašanje prema deci u instituciji, 30% je navelo da je ponekad videlo nasilje, dok 23% nije bilo sigurno da li se ponašanje koje su videli smatra nasiljem.

Fizičko ograničavanje i izdvajanje se u institucijama za decu ometenu u razvoju koriste kao mere u slučajevima samopovređivanja dece. Ovaj fenomen samopovređivanja je poznat kao posledica

²⁶ Istraživanjem su obuhvaćena deca ometena u razvoju i osoblje 11 institucija socijalne zaštite, uključujući i pojedine zdravstvene institucije u kojima deca duže ostaju na tretmanu lečenja ili oporavka.

neadekvatne brige o deci koja su dugo smeštena u institucije i koja nemaju dovoljno kontakta sa ljudima, dovoljno stimulacije i brige. Osoblje koje nije u stanju da posveti pažnju deci pribegava metodama vezivanja, ali to samo dalje podstiče sampovređivanje i reprodukuje začarani krug nasilja (Ćirić Milovanović, Šimoković et al, 2012).

Pored zanemarivanja osnovnih fizičkih i emocionalnih potreba, deca sa smetnjama u razvoju smeštena u institucije imaju i ograničen pristup obrazovanju. Većina nije ni upisana u škole, a malobrojni su upisani pretežno u specijalne škole, što dalje doprinosi njihovoj segregaciji i izolaciji (Janjić, Beker, 2016).

Istraživanja o nasilju nad decom smeštenom u institucije za brigu o deci bez roditeljskog staranja ukazuju da i one predstavljaju mesta u kojima su deca izrazito izložena nasilju (Plut i Popadić, 2007). Istraživanje koje je sprovedeno 2007. godine među decom starom 10-18 godina, smeštenom u ovaj tip institucija, gotovo da nije bilo onih koji nisu imali iskustvo izloženosti nasilju – samo 2.6% je tvrdilo da nije doživelo nijedan oblik nasilja u institucije. Tri četvrtine dece (76%) je tvrdilo da je bilo izloženo višestrukim i ponavljanim oblicima nasilja. Najčešći oblici nasilja su verbalno, psihičko i fizičko nasilje, a najčešći počinioci druga deca iz institucije, mada se i osoblje nalazi među počiniocima. Indikativno je da je osoblje u ovim institucijama u najvećem broju slučajeva (83%) negiralo da nasilje predstavlja problem u instituciji ili da je nasilje odraslih prema deci uopšte prisutno.

Izloženost dece nasilju u digitalnom prostoru

Istraživanja izloženosti dece nasilju u digitalnom prostoru su relativno nova i malobrojna u Srbiji. Prvo sistematsko istraživanje sprovedeno je 2012. godine²⁷ i prema nalazima ovog istraživanja 62% učenika/ca osnovne škole i 84% učenika/ca srednje škole su bili izloženi barem jednoj rizičnoj situaciji na internetu tokom prethodnih godinu dana (Popadić, Kuzmanović, 2013). Prema nalazima najnovijeg istraživanja²⁸ (Kuzmanović, Lajović et al, 2016) 64% roditelja/staratelja dece uzrasta 8-17 godina navelo je da je njihovo dete imalo neprijatna i uznemirujuća iskustva na internetu. Jedan od učestalih oblika digitalnog seksualnog nasilja je takozvani "sexting", slanje i distribuiranje poruka koje imaju saržaj seksualnog zlostavljanja ili objavljivanje pornografskih fotografija preko sms poruka, ali o ovom fenomenu ne postoje istraživanja u Srbiji.

Podaci od dečjoj pornografiji u Srbiji su krajnje oskudni. Pregled literature ukazao je na podatak da je u 2010. godini podignuta 21 optužba za krivično delo dečje pornografije, prema članu 185 Krivičnog zakona, a da su osuđene po tom osnovu samo tri osobe (Tanjević, 2012).

Izloženost dece nasilju u zajednici

Nasilje u zajednici prisutno je u različitim formama – kao nasilje među vršnjacima zasnovano na pripadnosti etničkim, navijačkim grupama, rodu i sl.; kao neki od oblika eksploatacije poput dečjeg rada, seksualne eksploatacije, kao dečji brak ili rizik usled ranjivog položaja, poput onog vezanog za migracije, posebno u slučajevima maloletnika bez pratnje.

Pojedina istraživanja ukazuju na visoku rasprostranjenost nasilja među mladim muškarcima na regionalnom nivou. Uporedno istraživanje sprovedeno u Sarajevu, Zagrebu, Beogradu i Prištini sprovedno u okviru inicijative „Budi muško“ pokazalo je da su mladi muškarci okruženi zidom nasilja bilo da su počinioci, žrtve ili svedoci. Zabrinjava podatak da je 41% do 59% učenika navelo da su počinili neki oblik fizičkog nasilja nad drugim dečakom/muškarcom tokom života. Izrazito zabrinjava podatak da je 15-31% mladih muškaraca u regionu navelo da je prinudilo svoju sadašnju ili bivšu

²⁷ Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 3786 učenika/ca, 3078 roditelja and 1379 nastavnika/ca (Popadić, Kuzmanović, 2013).

²⁸ Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 614 roditelja ili staratelja iz 141 opštine u Srbiji telefonskom anketom.

devojku na seksualni odnos protiv njihove volje ili kada su bile pod dejstvom alkohola i nisu bile u stanju da dobrovoljno pristanu na takav odnos. Polovina mladih muškaraca obuhvaćenih istraživanjem smatra da nasilje predstavlja legitiman metod disciplinovanja dece (Međunarodni centar za istraživanje žena, 2013).

Sportski klubovi i takmičenja predstavljaju važan prostor u kome se dešava nasilje. Među decom koja su uključena u sport, 51% je navelo da je doživelo nasilje od strane svojih klupskih kolega, a 41% od strane protivnika. Čak 61% mladih angažovanih u sportu doživelo je nasilje od strane trenera (Popadić, Bačanac et al, 2011).

Kada je u pitanju dečji rad, nalazi MICS istraživanja iz 2014. godine ukazali su da je dečji rad više prisutan u siromašnim porodicama i ruralnim oblastima – u ruralnim oblastima je 16% dece angažovane u dečjem radu. Na nivou čitave Srbije, 4% dece stare 5-14 godina angažovano je u dečjem radu, pri čemu su dečaci češće angažovani u ekonomskim aktivnostima, dok su devojčice češće angažovane u kućnom radu (UNICEF, 2014).

Dečji brak je oblik nasilja kojem su posebno izložene devojčice iz romskih naselja. Prema nalazima MICS istraživanja, u opštoj populaciji žena starih 20-49 godina 7% je udato pre navršenih 18 godina života, a među devojčicama koje žive u romskim naseljima čak 17% je udato pre navršenih 15 godina, a više od polovine pre navršenih 18 godina. Rani brak gotovo potpuno podriva šanse ovih devojčica da steknu srednje ili više obrazovanje i ostvare povoljnije mogućnosti u pogledu ekonomske participacije i kvalitetnijih uslova života (Babović, 2015).

Višestrukim oblicima nasilja, od strukturnih do direktnih izložena su deca iz jedne od najranjivijih društvenih grupa – deca koja žive na ulici. Nema preciznih podataka o veličini ove grupe, a prema evidenciji Svrtišta za decu koja žive na ulici, koga je osnovao Centar za integraciju mladih, kroz svrtište je podržano 513 dece od 2007. godine. Ova deca lako postaju žrtve eksploatacije, posebno seksualne eksploatacije (Djordjević, Birčanin et al, 2011) i u riziku su da dospeju u lance trgovine ljudima (ASTRA, 2012, Kuzmanović, Đorđević et al, 2013).

2.3 Politike sprečavanja, suzbijanja nasilja nad decom i zaštite dece od nasilja

Od sredine 2000ih u Srbiji se sprečavanje, suzbijanje nasilja nad decom i zaštita dece od nasilja postavljaju među važne državne prioritete. Vlada Republike Srbije 2005. godine usvojila je Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, koji je sačinila radna grupa formirana u okviru Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike.

Vlada Republike Srbije je u avgustu 2005. godine usvojila Opšti protokol za zaštitu deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, koji je izradila radna grupa formirana od strane Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku. Cilj usvajanja ovog protokola bio je da se obezbedi okvir za uspostavljanje efikasne, operativne, multisektorske mreže za zaštitu dece od zlostavljanja, što je i jedan od specifičnih ciljeva u Nacionalnom planu akcije za decu iz 2004. godine, kojim je definisana politika Srbije prema deci do 2015. godine. Pored Opšteg protokola, u periodu od 2006. do 2009. godine, usvojeni su i posebni sektorski protokoli, koji su definisali posebne uloge i procedure u zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja za svaki od relevantnih sektora u okviru sistema zaštite – sistem socijalne zaštite, obrazovanja, policije, zdravstva i pravosudnih organa.

Vlada Republike Srbije je 2008. godine usvojila Nacionalnu strategiju za prevenciju i zaštitu dece od nasilja²⁹, a tokom 2010. godine i Akcioni plan za njeno sprovođenje³⁰. Ovim strateškim dokumentom

²⁹ "Službeni glasnik Republike Srbije", broj 122/2008.

definisana su dva opšta cilja – „Razvoj bezbednog okruženja u kome će biti ostvareno pravo svakog deteta da bude zaštićeno od svih oblika nasilja“ i „Uspostavljanje nacionalnog sistema prevencije i zaštite dece od svih oblika zlostavljanja, zanemarivanja i iskorišćavanja“ - koji su realizovani kroz 12 specifičnih ciljeva, mera i aktivnosti u periodu od 2009. do 2015. godine.

Niz zakona i drugih strateških dokumenata usvojeno je u prethodnom periodu, a među njima su:

- **Porodični zakon**³¹ – usvojen 2005. godine, koji prvi put inkriminiše nasilje u porodici i reguliše porodično-pravnu zaštitu dece u skladu sa Konvencijom o pravima deteta;
- **Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivično pravnoj zaštiti maloletnih lica**³² - koji se stupio na snagu 1. januara 2006. godine, i koji sadrži posebne odredbe o zaštiti maloletnih lica kao oštećenih u krivičnom postupku;
- **Zakon o policiji** iz 2005. godine³³, koji po prvi put uvodi posebnu odredbu o primeni ovlašćenja prema maloletnim licima, a novi Zakon o policiji³⁴ iz 2016. godine dodatno razrađuje ovu odredbu jer predviđa donošenje podzakonskog akta koji će detaljnije regulisati način postupanja u ovoj oblasti;
- **Krivični zakonik** sa izmenama i dopunama³⁵ koji propisuje meru bezbednosti – zabrana prilaska i komunikacije sa oštećenim. Ovim zakonikom inkriminisana su nova krivična dela u oblasti zaštite maloletnih lica od seksualne eksploatacije i iskorišćavanja i zloupotreba opojnih droga, a pooštrene su i krivične sankcije za krivično delo trgovina ljudima ukoliko je izvršeno na štetu maloletnog lica;
- **Zakonik o krivičnom postupku** sa izmenama i dopunama³⁶, koji pruža mogućnost da maloletno lice dobije status zaštićenog svedoka, koji obezbeđuje preduzimanje mera u cilju zaštite njegovog intergriteta, odnosno zaštite od sekundarne viktimizacije;
- **Zakon o prekršajima** sa izmenama i dopunama³⁷, čije su sastavne i odredbe o maloletnicima. Ovim zakonom je, pored ostalog, propisano da lice koje nije navršilo 14 godina ne može biti subjekt prekršajne odgovornosti, kao i to da lice na ovom uzrastu koje se pojavljuje u prekršajnom postupku kao svedok, odnosno oštećeni, ne može biti suočeno sa počinioem prekršaja;
- **Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja**³⁸ kojim je prvi put zabranjeno fizičko nasilje i vređanje ličnosti dece u školi, a garantovano je i pravo učenika na zaštitu od diskriminacije i nasilja;
- **Zakon o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama**³⁹ kojim je propisano da lica mlađa od 16 godina mogu ući u objekte u kojima se održavaju sportske priredbe visokog rizika samo su u pratnji roditelja ili staratelja;
- **Strategija za razvoj sistema socijalne zaštite**⁴⁰ koja u okviru strateškog cilja Transformacija ustanova za socijalnu zaštitu dece, predviđa stvaranje uslova i podršku za zbrinjavanje dece u porodičnoj sredini (prirodnoj ili hraniteljskoj) umesto u institucijama;

³⁰ „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 15/10.

³¹ „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.

³² „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 85/2005.

³³ „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 101/2005 i 63/2009 - odluka Ustavnog suda.

³⁴ „Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 6/2016.

³⁵ „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 85/2005, 88/2005-ispr., 107/2005, 72/2009, 111/09, 121/2012, 104/2013 i 108/2014.

³⁶ „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.

³⁷ „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 65/2013 i 13/2016.

³⁸ „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 - autentično tumačenje, 68/2015 i 62/2016.

³⁹ „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 67/2003, 101/2005 - dr. zakon, 90/2007, 72/2009 - dr. zakon, 111/2009 i 104/2013 - dr. zakon.

⁴⁰ „Službeni glasnik Republike Srbije“ broj 108/2005.

Budući da je Srbija u julu 2016. godine otvorila poglavlje 23 u procesu evro integracija, kao deo obaveze u ovoj oblasti, očekuje se da će primena Akcionog plana za Poglavlje 23⁴¹ biti jedan od prioriteta Vlade. Ovaj dokument koji definiše strateške prioritete Srbije u oblasti reforme pravosuđa i osnovnih prava, Vlada Republike Srbije usvojila je u aprilu 2016. godine, a njegova primena postala je obavezan deo ministarskih aktivnosti. Akcioni plan predviđa izradu novog "Višegodišnjeg strateškog okvira za prevenciju i zaštitu dece od nasilja" u 2017. godini i reviziju „mekih“ zakonskih propisa (Opšteg i Posebnih protokola) koji definišu način odvijanja međusektorske saradnje između sistema na lokalnom nivou koja je neophodna za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja.

Nacionalni dijalog o nasilju nad decom, održan u aprilu 2015. godine uz podršku UNICEF-a, rezultirao je postignutim ministarskim konsezzusom, tj. Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstva zdravlja, Ministarstva pravde, Ministarstva obrazovanja, Ministarstva mladih i sporta i partnera organizacija civilnog društva – da se unapredi zaštita dece od nasilja. Svi akteri bili su saglasni da se mnogi dokazi nalaze u studijama, analizama sprovedenim tokom godina, ali i da zvanične i druge baze podataka sadrže mnoštvo neistraženih podataka i informacija o nasilju nad decom. Bolje razumevanje pokretača i determinanti nasilja, kroz analizu takvih izvora podataka, može pomoći Srbiji da odredi prioritete prilikom oblikovanja svoje nove nacionalne strategije i akcionog plana za njeno sprovođenje. To je bila i osnova za pokretanje ovog istraživanja.

3 Determinante i faktori nasilja prema deci u Srbiji

3.1 Tehničke informacije o pregledanoj literaturi

Analiza determinanti i faktora nasilja prema deci u Srbiji obuhvatila je 265 jedinica literature, uključujući 131 ne-empirijsku studiju (teorijski i konceptualni radovi) i 134 teksta koji sadrže empirijske podatke o nasilju nad decom, pri čemu neki sadrže i podatke o pojedinim oblicima intervencija. Više o tehničkim aspektima pregleda literature na kojem se temelje ovde izloženi nalazi može se pronaći u zasebnom izveštaju (SeConS 2016a), a na ovom mestu biće istaknuto samo nekoliko ključnih informacija.

Od ukupnog broja pregledanih studija, 221 je bila isključivo posvećena fenomenu nasilja nad decom dok je u preostalim studijama ono predstavljalo samo jednu od tema. U empirijskim studijama ciljna grupa analize često je definisana relativno precizno u smislu uzrasta, pola ili drugih karakteristika. Pregledom je ustanovljeno da je najmanje dostupne literature i saznanja o najmlađoj deci (0-5 godina), dok je najčešće obuhvaćena uzrasna grupa 12-14 godina.

Literatura je raznolika i u smislu geografskog obuhvata. Veći broj studija se odnosi samo na Srbiju, ali se empirijski podaci nekada odnose na celu teritoriju/populaciju, ili regione, pojedinačne lokalne zajednice, dok se u manjem broju studija (21) Srbija pojavljuje kao jedna od zemalja u okviru regionalne ili međunarodne komparativne analize. Na osnovu uvida u ovaj aspekt literature, primetno je da su ruralne oblasti i naselja zapostavljena u odnosu na gradska.

U pogledu zastupljenosti različitih grupa dece koja su pod rizikom od nasilja, registrovana je analitička usmerenost na: decu sa invaliditetom, decu iz manjinskih etničkih zajednica (posebno romske), decu koja žive/rade na ulici, žrtve trgovine ljudima i decu iz migrantskih grupa (iz populacije izbeglica, interno raseljenih, povratnika, tražilaca azila).

Literaturom su obuhvaćeni različiti oblici nasilja: fizičko, psihičko/emocionalno, seksualno, zanemarivanje, eksploatacija (seksualna ili radna), dečji brakovi i izloženost različitim rizicima od

⁴¹ Dostupno na: <http://www.mpravde.gov.rs/tekst/9849/finalna-verzija-akcionog-plana-za-pregovaranje-poglavlja-23-koja-je-usaglasena-sa-poslednjim-preporukama-i-potvrdjena-od-strane-evropske-komisije-u-briselu-.php>

strukturnog nasilja. Ipak, najviše su zastupljene analize fizičkog nasilja (prisutno u 45% tekstova), psihičko (u 41% tekstova), seksualno (u 39% tekstova). Znatno manje su prisutne analize zanemarivanja (u 11% tekstova), eksploatacije i strukturnog nasilja (oba u po 3% tekstova) i dečjih brakova (u 2%). U pogledu konteksta, najviše su prisutne analize nasilja u školi (44%), zatim porodici (29%), široj zajednici (9%), digitalnom prostoru (6%) i institucijama (6%).

U literaturi su u ulozi počinitelaca najčešće zastupljeni roditelji i vršnjaci (oba u po 33% tekstova), zatim drugi članovi porodice (6%), dok je 8% tekstova fokusirano isključivo na očeve kao počiniocima nasilja. U značajnom broju studija počinioci nisu u fokusu analize, odnosno nisu precizno identifikovani (15%), dok se ostali počinioci, poput stranaca, zaposlenih u institucijama javljaju u malom broju slučajeva. Takođe manji broj studija (3%) se bavi nasiljem nad decom kao strukturnim fenomenom, pa su kao „počinioci“ identifikovani različiti društveni faktori. Posledice nasilja o kojima se najčešće izlaže u literaturi su povrede i različite psihičke, emocionalne posledice.

3.2 Pregled determinanti i faktora zastupljenih u literaturi o nasilju prema deci

Kao što je već napomenuto u opisu metodologije, lista determinanti i faktora bila je definisana ne samo na osnovu domaće literature, već i na osnovu međunarodne referentne literature. Razlog za to je nastojanje ne samo da se sagleda koji su faktori zastupljeni u domaćoj literaturi, već da se uoče i praznine u poznavanju onih činilaca koji utiču na pojavu i reprodukovanje nasilja nad decom. Lista faktora izložena u narednoj tabeli upravo predstavlja tu „hipotetsku“ listu faktora, koji su ustanovljeni širim pregledom domaće i međunarodne literature, a potom je u okviru takve liste a na osnovu pregleda domaće literature identifikovano koje su determinante i faktori bili predmet analize nasilja nad decom u različitim kontekstima i formama. U ovom poglavlju prikazana je tabela u kojoj je mapirana zastupljenost determinanti i faktora u domaćoj literaturi, a nakon toga su u zasebnim sekcijama izloženi dostupni nalazi o različitim faktorima nasilja nad decom.

Identifikacija zastupljenosti determinanti i faktora određenog tipa u analizi nasilja nad decom koje se odvija u različitim kontekstima

Tip faktora	Faktori	Zastupljenost u različitim kontekstima nasilja				
		Porodica	Škola	Institucije	Digitalni prostor	Zajednica
Strukturni	Prostorni položaj (selo/grad, region)					
	Ekonomski položaj (životni standard, materijalna deprivacija, nezaposlenost roditelja)					
	Isključenost iz pojedinih oblasti društva (npr. predškolskog ili drugog obrazovanja)					
	Etnički sukobi u zajednici, konflikti					
	Kriminalitet u zajednici					
	Rodni režimi					
Kulturni	Stavovi prema rodnim ulogama, norme i vrednosti koje uređuju rodne uloge i odnose					
	Stavovi prema nasilju uopšte, tolerancija nasilja kao prihvatljivog ponašanja					
	Stavovi prema disciplinovanju dece					
	Diskriminatorni stavovi prema pojedinim društvenim grupama zasnovani na etnicitetu, religijskoj, rodnoj pripadnosti, seksualnoj orijentaciji, statusu, političkoj orijentaciji i dr.					
	Svest o rizicima od nasilja, prepoznavanje nasilja, poznavanje sistema zaštite od nasilja					
Institucion alni	Adekvantnost zakonskog okvira					
	Primena zakona i drugih važnih pravnih instrumenata (protokola, strategija)					
	Programi prevencije					
	Programi zaštite, usluge podrške					
	Institucionalni mehanizmi (postojanje, opremljenost materijalnim, ljudskim resursima)					
Porodični	Karakteristike domaćinstva i porodice: struktura prema srodstvu, veličina					
	Obrazovanje roditelja					
	Disfunkcionalni porodični odnosi, nasilje u porodici					
	Prisustvo zloupotrebe alkohola i narkotika u porodici					
	Neformalne mreže podrške					
	Stresni događaji u porodici (smrt člana, razvod, i sl.)					
Karakterist ike deteta	Uzrast					
	Pol					
	Ranjivost (invaliditet, teškoće u razvoju deteta)					
	Karakteristike ličnosti deteta					
Legenda		Faktori koji su zastupljeni i istaknuti u literaturi		Faktori koji su slabo zastupljeni u literaturi		Faktori koji nisu zastupljeni

3.3 Socio-strukturne determinante i faktori

Socio-strukturne determinante su posebno istaknute u kontekstu proučavanja nasilja koje se odvija u školskom prostoru, a zatim u porodici i široj društvenoj zajednici. Ovi faktori nisu istaknuti u kontekstu institucionalnog i digitalnog nasilja. Potrebno je napomenuti da u Srbiji postoji dosta istraživanja o različitim oblicima strukturnog nasilja, poput neadekvatne dostupnosti resursa i socijalnih usluga u ruralnim područjima, uskraćenosti u zadovoljenju materijalnih i razvojnih potreba dece iz siromašnih porodica, dece koja pripadaju manjinskim ili ranjivim grupama, ali takva istraživanja smeštena su u bitno drugačiji konceptualni okvir i najčešće se ne smatraju korpusom saznanja o nasilju nad decom.

Strukturni faktori najčešće se javljaju kao nizak socijalni status, životni standard, materijalna deprivacija, siromaštvo porodice. Ređe se analizira i opisuje uticaj regiona, a drugi strukturni faktori prisutni su samo sporadično a veza između njih i različitih oblika nasilja nije dovoljno osvetljena. Na primer, u istraživanjima o nasilju u školi, ukazano je da se vršnjačko nasilje u školama češće javlja u urbanim sredinama, kao i u uslovima kada deca dolaze iz porodica u kojima su roditelji niskih obrazovnih postignuća i nižeg socio-ekonomskog statusa (Đurišić, 2015b).

Strukturni faktori poput niskog socijalnog položaja, nezaposlenosti, niskog obrazovanja, siromaštva, povezani su i sa većim rizicima od fizičkog nasilja u porodici (Žegarac, Brkić, 1998), kao i sa rizicima od radne eksploatacije dece (Vujović, Dejanović, et al, 2006; Kuzmanović, Đorđević et al, 2013; Jovanović, Ćuk Milankov et al, 2009).

U istraživanjima o nasilju prema deci u porodici, nalazi o povezanosti regiona ili tipa naselja (urbano, ruralno) su relativno malobrojni. Prema podacima MICS istraživanja, nema značajnih razlika u prevalenciji porodičnog nasilja prema deci koja žive u gradu i na selu, a regionalne razlike se ispoljavaju samo u obliku manje stope prevalencije nasilnih praksi disciplinovanja u Beogradu u odnosu na druge regione (MICS 2015).

Učešće u ratovima predstavlja još jednu od važnih determinanti nasilja u porodičnom kontekstu. Istraživanje porodičnog nasilja u Centralnoj Srbiji ukazalo je na to da učešće u ratovima 1990ih godina nekog od članova porodice značajno povećava rizike od porodičnog nasilja (Babović, Ginić, Vuković, 2010: 76).

Istraživanja posebno ukazuju na multidimenzionalnu socijalnu isključenost dece iz romske populacije, koja se smatra važnom determinantom zanemarivanja razvojnih potencijala dece. Život u neuslovnim naseljima, materijalna deprivacija usled oskudice, ali i diskriminacija u obliku isključenosti iz predškolskog sistema obrazovanja, smatraju se važnim determinantama zanemarivanja dece u ovoj grupi stanovništva (UNICEF, 2015).

3.4 Kulturne determinante i faktori

Kulturni faktori u široj društvenoj zajednici se smatraju posebno značajnim u proučavanju nasilja u školi i nešto manje u proučavanju nasilja u porodici, široj zajednici i digitalnom prostoru. Istraživanja koja su u središte pažnje postavila nasilje u školskom kontekstu uočavaju da se pod uticajem šire društvene kulture obeležene visokom tolerancijom na nasilje koja je posledica ratnih dešavanja, kriza i društvenih nemira, stvara i osobena kultura nasilja u školi, koja predstavlja deo te zajednice (Popadić, 2009).

Uloga medija u „normalizaciji“ nasilja, zbog toga što se sadržaji nasilja emituju bez kritičke obrade, ocenjeni su kao faktori koji doprinose agresivnosti kod dece i mladih u kraćem i dužem vremenskom periodu (Popović-Čitić, Djurić, 2009; Dmitrović, 2011; Kuk, 2014; Jevtić, 2015).

Kulturno-institucionalno okruženje koje se formira na nivou pojedinačne škole presudno utiče na ispoljavanje nasilja. Istraživači ukazuju da se u školama u kojima preovladava kultura netolerisanja nasilja a dostupni su i programi za rad sa decom sklonom nasilju, poput upravljanja besom, učenja društvenih veština, veština upravljanja konfliktima, slučajevi nasilja i počinioци nasilja javljaju kao izolovani incidenti, a ne preovlađujući ili rasprostranjen model odnosa. U školama u kojima je agresivnost u odnosima prihvaćena i tolerisana, čak i kada postoje isti ili slični programi rada sa potencijalnim ili stvarnim počinioциma, oni nisu efektivni, a nasilje je prisutnije (Popadić, 2007). Iz ovakvih nalaza izvedeni su i zaključci da je važno uticati na čitavu kulturu i sistem odnosa u školi, a ne samo na pojedince ili grupe koji su prepoznati kao „problematični“ (Gašić, Pavišić, 2004; Đurđević, Kolarević, 2011; Džaferović, 2013).

Istraživanja o nasilju u školi ukazuju da su strukturne i kulturne determinante, poput atmosfere u školi i široj zajednici, grupnih normi, načina na koji učenici i nastavnici percipiraju nasilje kao i strategije da se sa njim izađe na kraj, značajnije nego individualne karakteristike deteta, bez obzira da li se nalazi u ulozi počinioца ili žrtve (Popadić, 2007; Despotović, Stanarević, Veselinović, 2008, Đorić, 2009).

Diskriminatorski stavovi, posebno prema deci iz romske populacije i deci sa invaliditetom, istaknuti su kao značajni faktori koji utiču na nasilje u školi. Diskriminacijski stavovi i ponašanja osnažuju stereotipe i predrasude prema deci iz ovih grupa, vode stigmatizaciji i njihovom socijalnom isključivanju (Janjić, Beker, 2016) koji predstavljaju oblik strukturnog i simboličkog nasilja.

Opšta shvatanja o nasilju nad decom, metodama disciplinovanja i vaspitavanja dece, uključujući i shvatanja stručnjaka, poruke medija, kao i stavove najšire javnosti, utiču na razmere i karakteristike nasilja nad decom u društvu. U stručnoj javnosti u Srbiji (sudeći prema pregledanoj literaturi) preovlađuju stanovišta koja smatraju da je telesno kažnjavanje dece povreda dečjih prava i koja zahtevaju potpunu zabranu telesnog kažnjavanja dece (Stevanović, Srna, 2010, Marković, 2014). Međutim, postoje i stručnjaci koji smatraju da je „razumno“ telesno kažnjavanje pravo roditelja, te da ono ne treba da bude izjednačeno sa fizičkim nasiljem i zlostavljanjem jer je deo vaspitnih metoda (Milivojević, 2011).

Prema dostupnim istraživanjima, pokazalo se da su stavovi roditelja prema telesnom kažnjavanju od izrazitog značaja za rasprostranjenost ovakvih praksi u porodicama. Nalazi MICS istraživanja ukazali su na ovu povezanost, jer su deca čiji roditelji odobravaju metode telesnog kažnjavanja i više izložena nasilnom disciplinovanju (UNICEF, 2015). Međutim, međunarodne studije u kojima se Srbija našla u uzorku zemalja pokazuju da je zastupljenost ovakvih stavova među roditeljima u Srbiji relativno niska u poređenju sa drugim zemljama (Akmatov, 2011).

Rodni režimi kao strukturni faktori i vrednosti i norme koje upravljaju shvatanjem rodniх uloga i odnosa, kao elementi kulture, nisu sistematski istraživani ili analizirani u postojećim istraživanjima. Rodni stereotipi i norme i vrednosti povezane sa shvatanjem rodniх uloga i odnosa prepoznati su kao važne determinante rodno zasnovanog nasilja u školama (Duhaček 2014, Grujić, 2015), kao i u pojedinim istraživanjima o rodno zasnovanom nasilju u porodici čije žrtve bivaju i deca (Ignjatović, 2015).

Svest o nasilju, sposobnost prepoznavanja nasilja, informisanost o rizicima izlaganja nasilju, kao i upoznatost sa sistemom zaštite, važni su faktori na koje se ukazuje u istraživanjima o nasilju nad decom u digitalnom (Tanjević, 2012) i konvencionalnom prostoru. Tako se pokazalo da su stavovi o

seksualnom zlostavljanju značajna determinanta rasprostranjenosti i karakteristika seksualnog nasilja. Analize javnog mnjenja u Srbiji ukazuju na nizak nivo svesti o ovom problemu u opštoj javnosti, ali i među stručnjacima i studentima, kao i stručnim osobljem koje radi sa decom sa teškoćama u razvoju (Petković, Đorđević et al, 2010). Niska svest o rizicima od seksualne eksploatacije i trgovine decom takođe je istaknuta kao značajan faktor koji povećava rizike od ovih oblika nasilja nad decom (ASTRA, 2012).

3.5 Institucionalni faktori

Institucionalni faktori su najčešće identifikovani i isticani u istraživanjima nasilja nad decom u institucijama i nešto manje u istraživanjima nasilja u porodici, školi i u široj zajednici a najmanje u digitalnom prostoru. Pre svega se ukazuje na uticaj zakonodavstva i politika koje upravljaju procesima smeštanja dece u institucije (Pinheiro, 2006) odnosno koje upravljaju procesima deinstitutionalizacije.

Drugi skup institucionalnih faktora predstavljaju same karakteristike institucija zaštite u koje su deca smeštena, a koje povećavaju rizike od nasilja. Najčešće su istaknuti nedovoljni kapaciteti zbog kojih se deca smeštaju zajedno sa odraslima ili različiti uzrasti dece zajedno, nedovoljni ljudski kapaciteti u smislu neodgovarajućeg broja stručnog osoblja prema broju smeštene dece, ali i neadekvatnih kvalifikacija i veština zaposlenog osoblja, nedovoljno razvijene svesti i osetljivosti na različite oblike nasilja. Kao ne manje značajni istaknuti su i nepovoljni fizički uslovi u institucijama u pogledu higijene, smeštaja, ishrane, kao i zadovoljenja potreba višeg reda (edukativni, socijalni, rekreativni, sadržaji i sl.), zbog čega su deca u ovim institucijama deprivirana, odnosno njihove važne razvojne i egzistencijalne potrebe su teško zanemarene. Pored navedenog, kao važni institucionalni faktori navodi se i nedostatak mehanizama žalbe unutar institucija, kao i mehanizama praćenja, inspekcije i nadzora (Išpanović, Radojković, Murko, 2010).

U kontekstu nasilja u nad decom u porodici takođe su prepoznate slabosti institucionalnog sistema kao faktora koji utiču na izloženost dece nasilju (Žegarac, 2014; Kovačević, 2005; Aleksić, 2015; Išpanović-Radojković, Hanak et al, 2012; Srna, 2001). Jedna od studija posebno ističe da je jedna od osnovnih manjkavosti u reformi sistema zaštite dece ekskluzivno usmerenje na razvoj porodičnog smeštaja i deinstitutionalizaciju, bez davanja prioriteta uslugama podrške porodici i uslugama koje sprečavaju izdvajanje dece iz porodice, kao i da „još uvek nedostaje veza između različitih usluga i mera pomoći i zaštite koje stoje na raspolaganju deci i porodicama u Republici Srbiji“ (Žegarac, 2014). Pred toga, sasvim je jasno da nedostaje standardizovan i međusobno usklađen sistem identifikovanja, registrovanja, kao i izveštavanja o zlostavljanju i zanemarivanju dece među različitim pružiocima usluga (UNICEF, 2012; Išpanović-Radojković, Hanak et al, 2012).

Institucionalno-organizacioni faktori istaknuti su i u istraživanjima o nasilju u školama, kao i u istraživanjima o nasilju u digitalnom prostoru. Neinformisanost o rizicima u digitalnom prostoru, nedovoljno obučeni profesionalci iz sistema zaštite, nerazvijen sistem zaštite dece od eksploatacije u pornografiji, nerazvijeni informacioni sistemi za identifikovanje i praćenje ove pojave, neadekvatno definisane procedure za identifikovanje dece koja su žrtve zloupotrebe u digitalnom prostoru, istaknuti su kao neki od važnih institucionalnih faktora u ovom kontekstu nasilja nad decom (Tanjević, 2012).

Neefektivnost Centara za socijalni rad i škola u otkrivanju dece pod rizikom od eksploatacije i reagovanja u takvim situacijama, istaknuti su kao važni institucionalni faktori koji utiču na neuspeh sprečavanja i suzbijanja radne i seksualne eksploatacije dece ali i drugih oblika zlostavljanja (Kuzmanović, Đorđević et al, 2013; Jovanović, Čuk Milankov et al, 2009). Neadekvatnost institucionalnih mehanizama posebno je istaknuta u kontekstu dece koja žive i rade na ulici, a

istraživanja ukazuju da se ne radi samo o neodgovarajućim kapacitetima pojedinačnih institucija, već i neodgovarajućoj međusektorskoj saradnji različitih delova sistema zaštite (Stevanović, Golić, 2012).

3.6 Porodični faktori

Kao porodični faktori koji su prepoznati u istraživanjima nasilja nad decom nalaze se različiti problemi u porodici, poput alkoholizma, zlostrebe narkotika, disfunkcionalni porodični odnosi, nešto manje je istaknut značaj porodičnih formi, a retko su izdvojeni faktori poput neformalnih mreža podrške, stresnih događaja u porodici i sl.

Među porodičnim faktorima, alkoholizam je najčešće istican faktor nasilja koje deca doživljavaju u porodici. Alkoholizam višestruko povećava rizike od konflikata u porodici, disfunkcionalnosti porodice, fizičkog nasilja prema ženama, deci, kao i drugim oblicima nasilja prema deci (Žegarac, Brkić, 1998, Vujović, Dejanović et al, 2006, Ignjatović, 2015). Pored alkoholizma, različiti oblici disfunkcionalnosti i problema u porodici, posebno prostitucija, zlostreba droga, disfunkcionalni odnosi, povezani su sa većim rizicima od nasilja prema deci u okviru porodice (Vujović, Dejanović et al, 2006)

Niska obrazovna postignuća roditelja takođe su povezana sa češćom primenom fizičkog kažnjavanja dece. Prema nalazima MICS istraživanja, telesno kažnjavanje dece je dvostruko češće u porodicama u kojima roditelji imaju nisko obrazovanje (UNICEF, 2014). Osim toga, ovo istraživanje je ukazalo da poseban uticaj na fizičko kažnjavanje dece ima obrazovanje majke, pri čemu rizik da će dete biti fizički kažnjavano se značajno smanjuje ukoliko majka ima bar srednje obrazovanje (UNICEF, 2014).

Istraživanja su takođe ustanovila i izvesnu povezanost između tipa porodice u kome dete živi i rizika od nasilja u porodici. Tako su prema pojedinim istraživanjima deca iz jednoroditeljskih porodica više izložena nasilju u porodici (Save the Children i Centar za dečja prava), a u proširenim porodicama rizici od nasilja su manji nego u ostalim tipovima porodica (UNICEF, 2015a).

Nerazvijenost neformalnih (porodičnih, rodbinskih, prijateljskih) mreža podrške, posebno u stresnim situacijama kada su porodice suočene sa posebnim teškoćama (npr. razvod, smrt člana, i sl.), višegodišnje oslanjanje na podršku službi socijalne zaštite, takođe su povezani sa većim rizicima od nasilja prema deci u porodici (Žegarac, 2004).

Porodični faktori u kontekstu nasilja u školi su donekle drugačije sagledani. Pojedina istraživanja ukazuju da su deca iz većih porodica pod većim rizikom da se ponašaju nasilno, kao i deca iz jednoroditeljskih porodica (Đurišić, 2015b). Pored toga istaknuti su i drugi porodični faktori poput nasilja u porodici kome deca prisustvuju kao i nasilnih metoda disciplinovanja kojima su izložena. Pojedina istraživanja su pronašla da su deca izložena direktnim nasilnim metodama disciplinovanja ili hladnim, strogim vaspitnim stilovima više sklona direktnom nasilju, dok su deca izložena indirektnom nasilju više sklona manipulativnim i relacionim oblicima zlostavljanja svojih vršnjaka (Nedimović, Bureau, 2011).

3.7 Individualni faktori povezani sa karakteristikama deteta

Analize pokazuju da je izloženost nasilju povezana sa određenim karakteristikama deteta, poput pola, uzrasta, ličnih karakteristika ili invaliditeta, odnosno teškoća u razvoju. Međutim, u dostupnoj literaturi nedovoljno su istražene osnovne determinante koje dovode do toga da deca određenih karakteristika budu više izložena nasilju. Tako, na primer, iako možemo pretpostaviti da se neke kulturne norme i obrasci povezani sa shvatanjem poželjnih ili legitimnih oblika disciplinovanja dece, ili

pak, rodni identiteti i ulog, a nalaze u osnovi primene ne-nasilnih ili nasilnih metoda vaspitanja, ili različitih metoda disciplinovanja kod dečaka i devojčica, na osnovu postojećih analiza, ne možemo pronaći i nedvosmislene empirijske dokaze za takvu povezanost.

Zbog razlika u metodologijama i uzorcima, nalazi o izloženosti dece nasilju u porodici u zavisnosti od pola i uzrasta nisu jednoznačni. Prema pojedinim studijama (MICS i BECAN) ne postoje značajne razlike u izloženosti dečaka i devojčica fizičkom nasilju, dok druga istraživanja (npr. Koalicija mladih, 2008) pronalaze da su dečaci češće izloženi fizičkom nasilju nego devojčice (28% prema 9%). U BECAN istraživanju pokazalo se da su devojčice češće izložene drugim oblicima nasilja – psihičkom, seksualnom i zanemarivanju (Hanak, Tenjović et al. 2013). Istraživanja o nasilju u školama pokazala su da su dečaci češće nego devojčice počinio ali i žrtve nasilja.

Ista studija pokazala je i da je sa starošću povezana prevalencija i incidencija seksualnog nasilja, pa su starije devojčice i dečaci češće izloženi ovakvom obliku nasilja u školama. Studija je ukazala i na značaj pola kod ovog tipa nasilja, jer je ono češće usmereno prema devojčicama nego dečacima, što empirijski potvrđuje rodnu zasnovanost vršnjačkog nasilja u školama (Hanak, Tenjović et al. 2013).

Više je studija ukazalo na povezanost invaliditeta ili teškoća u razvoju kod dece sa većim rizicima od izloženosti nasilju u školi, institucijama za zaštitu i široj zajednici. Zbog toga što su ova deca često isključena, izolovana, ili teže ostvaruju komunikaciju, bivaju i lakše mete nasilnika (Golić, Ružić, 2016). Pojedini autori ukazuju i na to da su neki oblici teškoća u razvoju, pre svega mentalnom, povezani i sa ispadima fizički i verbalno agresivnog ponašanja, izliva besa, usled čega mogu postati i mete nasilja (Đurišić, 2015). Istraživanja o nasilju nad decom smeštenom u institucije ukazuju da deca sa invaliditetom dolaze u ove institucije već značajno zanemarena, zbog čega ne poseduju veštine komuniciranja, a u kontekstu niske opremljenosti ljudskim resursima - malobrojnog i nedovoljno osposobljenog osoblja da sa ovakvom decom uspostavi adekvatnu komunikaciju – ona bivaju izložena različitim oblicima nasilja i zanemarivanja (Išpanović, Radojković, Murko, 2010).

Kada su u pitanju karakteristike ličnosti deteta, pojedina istraživanja ukazala su na značaj socijalnih i kognitivnih sposobnosti (Popadić, 2007; Dedaj, Joković, 2014). Karakteristike ličnosti kao što su neurotičnost, agresivnost, nizak nivo odgovornosti i introvertnost istaknute su kao faktori vršnjačkog nasilja (Čolović, Kodžopeljić et al, 2014).

4 INTERVENCIJE ZA SPREČAVANJE, SUZBIJANJE NASILJA PREMA DECI I ZAŠTITU DECE OD NASILJA

Osnovni strateški cilj Nacionalne strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja koji je usmeravao intervencije u ovoj oblasti u periodu 2009-2015 godine bio je da se uspostavi nacionalni sistem prevencije i zaštite dece od svih oblika nasilja, zanemarivanja i eksploatacije. Prema zamisli inicijatora politika, ovaj cilj je trebalo da se ostvari preko nekoliko specifičnih ciljeva: (1) da se osigura posvećenost, spremnost i odgovornost donosilaca politika na nacionalnom nivou u procesu uspostavljanja i sprovođenja politika prevencije i zaštite dece od nasilja; (2) da se uspostavi obuhvatni nacionalni zakonski okvir za zaštitu dece od zlostavljanja, zanemarivanja i eksploatacije; (3) da se razviju efikasne multisektorske i multidisciplinarne mreže za prevenciju i zaštitu dece od nasilja; (4) da se razviju agencije i usluge za podršku žrtvama nasilja i za rad sa počinioćima nasilja; (5) da sve strane uključene u rad na sprečavanju i zaštiti dece od nasilja steknu nova znanja i veštine za ove

zadatke; (6) da se unapredi sistem prikupljanja i analize podataka i izveštavanja o slučajevima nasilja nad decom.

Prilikom definisanja ciljeva i metoda ovog poduhvata mapiranja intervencija, odlučeno je da se iz istraživanja izuzmu zakoni, pravne regulative i politike, a da se pažnja usmeri na tri skupa intervencija:

- Intervencije koje su usmerene na unapređenje institucionalnih i organizacionih mehanizama;
- Intervencije koje su usmerene na promene standarda, stavova, vrednosti i svesti;
- Intervencije koje su usmerene na pružanje direktne podrške deci pod rizikom ili žrtvama nasilja.

Međutim, cilj ovog zadatka nije bio samo da se izlistaju i prikažu najvažnije intervencije iz tri navedene grupe, već da se oceni u kojoj meri one u svojoj osnovnoj logici targetiraju determinante i faktore koji utiču na ispoljavanje nasilja nad decom. U nastavku je prvo izložen pregled najvažnijih intervencija iz tri kategorije, da bi potom bilo predloženo u kojoj meri ove intervencije odgovaraju na specifične faktore identifikovane kao važne u pojavi nasilja nad decom.

4.1 Intervencije usmerene na unapređenje institucionalnih i organizacionih mehanizama

Tokom poslednje decenije i po, izgrađeni su značajni institucionalni kapaciteti za prevenciju i zaštitu dece od nasilja u Srbiji. Pre svega uspostavljena su važna tela u vrhu zakonodavne i izvršne vlasti, kao i nezavisna tela za praćenje poštovanja prava, koja su imala ulogu da pokrenu izgradnju i unapređenje sistema „od vrha“. **Odbor za prava deteta** uspostavljen je u Narodnoj skupštini Srbije 2010. godine sa zadatkom da nadzire usklađenost zakona i strategija sa politikama zaštite dece i procenjuje na koji način različiti zakoni i politike utiču na položaj dece i njihovih porodica⁴². **Savet za prava deteta** je osnovan 2002. godine kao savetodavno telo Vlade RS sa ciljem da predlaže mere u oblasti politika usmerenih na decu i mlade, da vodi računa o usklađenosti ovih politika sa Konvencijom o pravima deteta i pratećim protokolima, da nadzire primenu politika i zakona i zaštitu prava deteta u Srbiji. **Zamenik zaštitnika građana za prava deteta i rodnu ravnopravnost** zadužen je za praćenje primene Konvencije o pravima deteta pri kancelariji Zaštitnika građana Republike Srbije, a isti institucionalni mehanizam postoji i u AP Vojvodini pri kancelariji pokrajinskog ombudsmana.

Usvajanje **opšteg i posebnih protokola za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja**, predstavljali su važan skup intervencija u oblasti izgradnje institucionalnih kapaciteta za prevenciju i zaštitu dece od nasilja. Veliki broj intervencija u posmatranom periodu bio je usmeren na **obučavanje** profesionalaca i profesionalki iz svih sektora uključenih u sistem zaštite za prepoznavanje nasilja, primenu opšteg i posebnih protokola, kao i za specifična znanja i veštine iz domena odgovornosti i stručnosti.

Na primer, kada je u pitanju primena *Posebnog protokola sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*, ministar zdravlja je 2010. godine obrazovao Posebnu radnu grupu za sprovođenje ovog protokola. U periodu koji je usledio, formirana su **četiri** Regionalna tima za primenu Posebnog protokola (u Beogradu, Nišu, Kragujevcu i Novom Sadu), nakon čega je za regionalne timove održan trening za trenere u Beogradu, u kome je učestvovalo **34** stručnjaka, multidisciplinarnog sastava. Tokom 2016. godine započeta je realizacija projekta „Poboljšanje odgovora zdravstvenog i drugih sistema teškoće dece sa smetnjama u socijalno-emocionalnom razvoju i spektrom autističnih poremećaja kao i onih koji su izloženi nasilju“ za period 2016-2018.

⁴² Odbor posebno nadzire Zakono o porodici i Zakon o osnovama obrazovnog sistema.

Predviđeno je da se regionalni timovi (Niš, Novi Sad, Kragujevac, Beograd) ojačaju kroz više dana obuke. Regionalni timovi bi trebali da budu podrška stručnim timovima u regionu. U projektu je zastupljena obuka na temu seksualnog zlostavljanja dece. Pored pedijatara, obukom će biti obuhvaćeni stručnjaci iz oblasti socijalne zaštite i obrazovanja.

Institucionalni kapaciteti razvijani su i uspostavljanjem **novih mehanizama saradnje**, kako između aktera u javnom sektoru iz različitih elemenata sistema zaštite, tako i između javnog i civilnog sektora. Tako je, na primer u saradnji MUP i NVO Astra 2014. godine uspostavljen SOS telefon za nestalu decu; u saradnji Fondacije B92, MUP, Ministarstva trgovine i telekomunikacija uspostavljen Centar za bezbedni internet 2013. godine, a između MUP i organizacije Save the Children potpisan sporazum o saradnji za unapređenje institucionalne zaštite dece koja žive i rade na ulici.

Niz intevencija bio je usmeren na **unapređenje evidencija**, baza podataka i izveštavanja o nasilju prema deci – na primer, unapređeni su podaci o krivičnim delima počinjenim prema maloletnicima. Takođe, u toku 2013. godine u saradnji sa UNICEF-om, Posebna radna grupa za sprovođenje protokola zdravstvenog sistema, Institut za mentalno zdravlje i Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“ u 13 odabranih zdravstvenih ustanova pilotirali su projekat uspostavljanja održivog sistema izveštavanja o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja u okviru sistema zdravstvene zaštite sa ciljem povećanja efikasnosti zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja u zdravstvenom sistemu i uspostavljanja dobre osnove za međusektorsku saradnju u domenu praćenja i izveštavanja ove pojave. Za ovakav održiv sistem cilj je bio da se kreira adekvatan alat – softver za upis i skladištenje, zaštitu, proveru validnosti i ukrštanje podataka koji se unose na najnižem nivou – u zdravstvenoj ustanovi, a proveravaju i ukrštaju od strane administratora softvera. Podaci se upisuju preko WEB orijentisane aplikacije i smeštaju na centralnu bazu podataka iz koje se kreiraju izveštaji na nacionalnom nivou. Tokom 2014. godine nastavljen je projekat tokom kojeg je uključeno još 55 zdravstvenih ustanova u jedinstveni WEB orijentisan način prijave registrovanih sumnji na zlostavljanje i zanemarivanje. Pored toga, sa prvobitnih 6, kreirano je ukupno 19 vrsta izveštaja za nacionalni nivo.

Uspostavljeni su i **nove institucije i mehanizmi za prevenciju i zaštitu** dece od nasilja. U cilju unapređenja bezbednosti u školama uveden je program „Školski policajac“, pri Ministarstvu obrazovanja, nauke i tehnologije osnovana je grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije, postavljeni su koordinatori za zaštitu od nasilju u svakom školskom distriktu, uvedena je SOS telefonska linija za prijavljivanje slučajeva nasilja, a u okviru pravosudnog sistema uspostavljena je jedinica za podršku deci svedocima u krivičnim procesima i sačinjen odgovarajući priručnik za postupanje. U MUP su uspostavljeni i mehanizmi za prijavljivanje digitalnog nasilja, posebno rizika od eksploatacije dece na internetu i internet pedofilije.

Pregled analiza i ocena sistema prevencije i zaštite dece od nasilja ukazuje da postoji značajna saglasnost među stručnjacima da su učinjeni značajni pomaci u izgradnji ovog sistema, ali da on još uvek nije dovoljno funkcionalan (Žegarac, 2004; Plut and Popadić, 2007; Žegarac, 2014; Išpanović Radojković 2011; Stakić, 2011; SECONs and UNICEF, 2012; Stevanović and Golić, 2012; Popadić, Plut et al. 2014; Jovanović-Madžar, 2014; Milosavljević-Đukić, 2015; Stevanović 2015; Kuzmanović, Lajović et al, 2016).

Najopsežnija analiza sistema prevencije i zaštite dece od nasilja u Srbiji sprovedena je 2012. godine⁴³ kao deo regionalnog projekta (u koji su bile uključene i Albanija, BiH i Turska). Nalazi ove analize ukazali su na sledeće najvažnije izazove sa kojima se suočava sistem zaštite dece od nasilja:

⁴³ Analizu je sproveo SeConS za potrebe UNICEF-a, a projekat je podržala Evropska komisija. Istraživanje je sprovedeno kombinacijom metoda analize sadržaja relevantnih zakona, politika, vodiča, protokola, izveštaja

- Nije bila uspostavljena centralna institucija koja bi imala odgovornost da koordinira i prati sprovođenje Nacionalnog plana akcije za decu;
- Slaba saradnja između različitih aktera u sistemu zaštite, posebno između onih iz javnog i civilnog sektora;
- Iako su mehanizmi saradnje između pružalaca usluga regulisani zakonom, u praksi su ovakvi mehanizmi bili uspostavljeni tek u manjem broju opština (procenjeno 15-20%);
- Usluge preventivnog savetovanja, kao i specijalizovane usluge podrške za decu iz ranjivih grupa i njihove porodice nisu uspostavljene u dovoljnom broju ili nisu dovoljno razvijene, posebno u ruralnim područjima;
- Pitanje finansiranja razvoja usluga preventivnog savetovanja i specijalizovanih usluga podrške, kao i pitanje finansiranja obuka zaposlenih u sistemu zaštite, ostala su nerešena;
- Slabo su razvijeni mehanizmi praćenja funkcionisanja sistema;
- Nerazvijeni unutrašnji mehanizmi žalbe (u više od polovine slučajeva ovakvi mehanizmi nisu bili uspostavljeni);
- Nekompatibilnost evidencija o slučajevima nasilja nad decom u različitim segmentima sistema koja ometa zajednički rad institucija;
- Nerazvijena svest (poznavanje i osetljivost) javnosti (posebno medija) na problem nasilja nad decom, posebno u pogledu telesnog kažnjavanja i zaštite privatnosti žrtve;
- Nedovoljna obučenost multisektorskih timova za zaštitu dece (treninzima je bilo pokriveno svega 15-20% opština, pretežno u urbanim područjima).

Preporuke koje su ishodile iz ove analize išle su u nekoliko važnih pravaca:

- Definisanje odgovornosti u implementaciji politika, uz uspostavljanje efektivne koordinacije, praćenja i finansiranja;
- Unapređenje međusektorske komunikacije i saradnje;
- Podizanje svesti o pitanjima vezanim za nasilje nad decom;
- Unapređenje pristupa uslugama podrške;
- Razmena iskustava i informisanje o dobrim praksama među akterima iz sistema zaštite.

4.2 Intervencije usmerene na promene standarda, vrednosti, stavova i svesti

Tokom posmatranog perioda sproveden je veliki broj programa i aktivnosti koji pripadaju ovom tipu intervencija. Oni se mogu najvećim delom svrstati u nekoliko kategorija ili velikih programa:

- Kampanja usmerena na zabranu telesnog kažnjavanja dece;
- Kampanje i edukativne aktivnosti sprovedene u okviru velikog programa „Škola bez nasilja“ sa ciljem da se u obrazovnom sistemu podigne svest i kapaciteti svih aktera da prepoznaju i reaguju na nasilje, kao i da se kod učenika promovišu nenasilne metode komunikacije i izgradi otpor prema nasilju;
- Informativne i edukativne aktivnosti Ministarstva unutrašnjih poslova za povećanje bezbednosti dece u školama na internetu, u porodici, na sportskim događajima i u zajednici uopšte;
- Velike kampanje za podizanje svesti o seksualnom zlostavljanju dece i uključivanju sadržaja koji doprinosi prepoznavanju, sprečavanju i zaštiti u slučajevima seksualnog zlostavljanja dece u školske programe, planove i udžbenike;
- Serija kampanja za podizanje svesti o digitalnom nasilju sprovedena u školama;

vladinog i nevladinog sektora, kao i metodama strukturiranih i polustrukturiranih intervju sa predstavnicima različitih aktera u sistemu zaštite i civilnog sektora.

- Projekti za podizanje svesti o trgovini ljudima;
- Uvođenje predmeta koji se bave temom zlostavljanja i zanemarivanje dece u visokoškolskim ustanovama.

Kampanja usmerena na zabranu telesnog kažnjavanja dece pokrenuta je 2007 godine udruženim naporima 18 nevladinih organizacija, predvođenih Fondacijom Save the Children iz Velike Britanije i podržana od strane UNICEF kancelarije u Srbiji. Ovoj kampanji se pridružio veliki broj organizacija civilnog društva, ali i različite vladine službe i organizacije. Ova kampanja se uz manji ili veći intenzitet i uz podršku različitih fondova produžila na više godina. Organizovane su konferencije, radionice, medijske kampanje, pripremljen je i preliminarni draft Zakona o dečjim pravima koji, međutim, nije usvojen. U toku je izrada predloga amandmana na Zakon o porodici kojima bi se zabranilo telesno kažnjavanje.

U okviru programa „Škola bez nasilja“ koji su sprovodili u partnerstvu Ministarstvo obrazovanja i UNICEF od 2005. godine, sproveden je veliki broj aktivnosti koje su imale za cilj da povećaju svest različitih aktera u obrazovnom sistemu o odgovornostima koje imaju u školskom životu u pogledu sprečavanja i odgovora na nasilje, uključujući pored nastavnog osoblja i učenike, roditelje i druge zaposlene u školama. U okviru jedne od tih kampanja „Zaustavimo nasilje zajedno“, sproveden je veliki broj medijskih, promotivnih, informativnih i edukativnih aktivnosti širom Srbije. U okviru ovog programa sprovedene su i brojne kampanje različitih organizacija civilnog društva. Kampanja pod nazivom „Ti si faca“ je promovisala ne-nasilne vrednosti i ponašanja kroz sportske i druge aktivnosti. Sačinjen je i priručnik „Šta se danas desilo u školi“ namenjen prvenstveno roditeljima ali i nastavnicima i drugom stručnom osoblju u školama, sa ciljem da poveća sposobnosti za prepoznavanje nasilja kao i da podstakne na promene vaspitnih stilova u porodici.

Kada su u pitanju kampanje Ministarstva unutrašnjih poslova, one su bile sprovedene u okviru različitih programa i projekata i često u partnerstvu sa drugim akterima. Kampanje poput „Moja škola – bezbedna škola“, „Droga nula, život jedan“, „Bezbedno detinjstvo – Razvijanje kulture bezbednosti među mladima“, „Sport – Škola – Policija“, imale su za cilj da se podigne svest o nasilju, o različitim rizicima sa kojima se deca i mladi suočavaju, te da se promene stavovi prema nasilju, i otkloni tolerancija na nasilje. Neke od njih su bile opštijeg tipa, a neke specijalizovane za pojedine kontekste (poput sportskog i nasilja u klubovima i na utakmicama ili zaštite od eksploatacije u pornografiji i sl.).

Sudeći prema dostupnim izvorima, kampanje za podizanje svesti o rodnom nejednakostima i rodno zasnovanom nasilju među ili nad decom, postojale su, ali nisu bile zastupljene u većoj meri. U okviru programa „Škola bez nasilja“ sačinjen je i priručnik o sprečavanju rodno zasnovanog nasilja koji je imao za cilj da poveća svest o ovom obliku nasilja te da unapredi kroz promenu stavova i zaštitu dece od ovog nasilja. Mnogo su više i čini se, efektivnije bile kampanje podizanja svesti o seksualnom zlostavljanju dece. Većinu ovih kampanja predvodio je Incest trauma centar, najstarija organizacija posvećena sprečavanju seksualnog nasilja nad decom. Od 2007. od 2015. godine organizovane su kampanje „Ja koju/kojeg niko ne poznaje“ i „1 od 5“, kao i niz drugih kampanja i aktivnosti, koje su imale za cilj da povećaju vidljivost ovog problema i mobilišu različite aktere u sistemu prevencije i zaštite te da povećaju svest kod dece i roditelja o ovom tipu nasilja. Jedna od kampanja se odnosila na ukidanje zastarevanja krivičnih dela seksualnog zlostavljanja dece, a njen ishod je bio uspešan jer je Srbija kao druga zemlja u Evropi (nakon VB) ukinula zastarevanje ovog krivičnog dela.

Kampanje za podizanje svesti i sprečavanje digitalnog nasilja sprovodili su različiti akteri: Uprava za digitalnu agendu Republike Srbije, MUP, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija, nevladine organizacije i međunarodni donatori. Projekat „Klikni bezbedno“ je pored kampanja i edukativnih aktivnosti postavio i internet kurs namenjen učenicima sa ciljem da ih upozna sa rizicima interneta i nauči kako da budu bezbedni u digitalnom prostoru. Program „Zaustavimo digitalno zlostavljanje“ sprovedi su u partnerstvu Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja, UNICEF i Telenor

2012. godine. Pored aktivnosti edukacije i informisanja, aktivirana je i SOS aplikacija za prijavu digitalnog nasilja. Projekat osnaživanja edukatora za podršku školama u zaštiti učenika od digitalnog zlostavljanja sprovedli su Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja, Pedagoško društvo Srbije i UNICEF. Aktivnosti programa bile su usmerene na informisanje učenika i nastavnika o ovom obliku nasilja.

Kampanje u vezi sa sprečavanjem trgovine decom sprovodili su MUP i nevladine organizacije specijalizovane za sprečavanje i podršku žrtvama ovog oblika nasilja. MUP je sačinio priručnike za decu i adolescente koji ih na prijemčiv način upoznaju sa rizicima od trgovine ljudima. Nevladine organizacije Beosuport i Astra organizovale su veći broj kampanja za podizanje svesti i upoznavanje sa rizicima i potrebama i mehanizmima zaštite od trgovine decom.

Nažalost, evaluacije navedenih programa su izrazito retke, pa se ne može oceniti koliki je efekat opisanih programa i aktivnosti. Ono što su pokazala istraživanja iz programa „Škola bez nasilja“ jeste trend opadanja nasilja u školama. Svakako nije moguće zaključiti da je ova promena u potpunosti nastala pod uticajem programa, ali se može pretpostaviti da je doprinos programa i velikog broja aktivnosti koje su u okviru njega sprovedene imao svoju ulogu u tome.

Važno je napomenuti i da je Katedra za psihijatriju Medicinskog fakulteta u Beogradu uvela i već 6 godina kontinuirano sprovodi izbornu nastavu pod imenom Zlostavljanje i zanemarivanje dece - u oba semestra po 15 studenata prođe 30 časova edukacije o zlostavljanju i zanemarivanju dece. Pored toga, treće izdanje udžbenika Psihijatrije, ur. Prof. Dr Miroslava Jašović-Gašić i Prof. Dr Dušica Lečić – Toševski je dopunjeno poglavljem na temu Zlostavljanje i zanemarivanje dece.

4.3 Intervencije usmerene na direktnu podršku deci pod rizikom i žrtvama nasilja

Pružanje direktne podrške deci koja su pod rizikom i koja su žrtve nasilja je obaveza svih sistema u Republici Srbiji (socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, policije, obrazovanja, pravosuđa). Nadležnost i obaveze ovih institucija propisane su zakonima i podzakonskim aktima. Međutim, u praksi, opseg i vrsta podrške koje pojedinačne institucije sistema pružaju varira u zavisnosti od organizacionih kapaciteta, uključujući i finansijske i ljudske. Organizacije civilnog društva imaju značajnu ulogu u pružanju direktne podrške zlostavljanoj i zanemarenoj deci, posebno one koje sprovode projekte podrške deci iz ranjivih grupa, kao što su deca sa invaliditetom, deca iz romske populacije, deca koja žive i rade na ulici, žrtve trgovine ljudima, izbeglice ili raseljena lica.

Mapiranjem intervencija koje je sprovedeno u okviru ovog istraživanja, zabeleženi su sledeći primeri dobre prakse:

- Sklonište za urgentnu zaštitu zlostavljane dece koje je uspostavilo Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike;
- Svrtište za decu koja žive i rade na ulici koje je uspostavio Centar za integraciju mladih;
- Usluge direktne podrške deci žrtvama trgovine ljudima koje pružaju nevladine organizacije Atina i Astra;
- Program dnevnog centra za decu i mlade sa problemima u ponašanju koji je uspostavila nevladina organizacija IAN Telecentar;
- Klub za zdrave promene za osnaživanje dece sa invaliditetom izložene nasilju i zanemarivanju koji je uspostavio Centar za prava deteta uz podršku međunarodne dobrotvorne organizacije LUMOS;

- NADEL – Nacionalna SOS telefonska linija za decu koju je uspostavio centar za decu i mlade iz Beograda uz podršku Fondacije NJKV Princeze Katarine, a koji se finansira sredstvima iz budžeta Srbije.

Sklonište za urgentnu zaštitu zlostavljane dece je uspostavljen kroz projekat Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike 2002. godine, kada je prepoznata potreba da se deca žrtve nasilja moraju urgentno izmestiti iz ugrožavajućeg okruženja i da im se pruži kratkotrajni tretman oporavka usled traumatičnog iskustva. Sklonište deluje u okviru ustanove za zbrinjavanje dece bez roditeljskog staranja „Jovan Jovanović Zmaj“, a od osnivanja do septembra 2016. godine, kroz njega je prošlo 612 dece uzrasta 7-18 godina (379 devojčica i 233 dečaka).

Svratište za decu koja žive i rade na ulici je kao inovativnu uslugu osnovala nevladina organizacija Centar za integraciju mladih 2004. godine. Ova deca koja su suočena sa višestrukim isključivanjem i teškim uslovima života na ulici, i posebno visokim rizicima od različitih oblika nasilja u Svratištu mogu da zadovolje osnovne potrebe, da dobiju podršku u pristupu drugim uslugama i steknu osnovne životne veštine koje su bitne za uključivanje u društvo. Od kraja 2011. godine podršku je u Svratištu dobilo 653 maloletnih lica. U proseku 30 dece dnevno poseti Svratište, a zimi se broj povećava na 70. Prema informacijama osoblja Svratišta, većinu korisnika čine dečaci (oko 70%) a deca su najčešće u uzrastu 10-14 godina. U međuvremenu osnovana su ovakvi centri i u drugim gradovima Srbije – Nišu i Novom Sadu, a dnevni centar za decu iz ove grupe osnovan je i pri opštini Novi Beograd.

Direktna podrška deci žrtvama trgovine ljudima, seksualne i radne eksploatacije uglavnom pružaju dve nevladine organizacije Astra i Atina, a značajno manje javne službe iz sistema socijalne zaštite. Pored direktne podrške deci, Atina u okviru svojih programa usmerava podršku i na porodice dece, a u okviru skloništa za žrtve trgovine ljudima, sprovodi i programe osnaživanja. Astra pored podrške žrtvama trgovine ljudima koordinira i SOS telefon za nestalu decu. Ove organizacije se suočavaju sa brojnim problemima u svojim aktivnostima: državni Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima ne upućuje žrtve u ove organizacije, ne postoje minimalni standardi za zaštitu žrtava u sistemu socijalne zaštite, procedure nisu definisane, kao ni protokoli saradnje između Centra i partnerskih organizacija.

Podrška deci sa problemima u ponašanju koju pruža IAN Telecentar dostupna je od 2012. godine u formi dnevnog centra. U najvećem broju deca korisnici Centra su žrtve nasilja u porodici, a izloženi su i diskriminaciji u školi, među vršnjacima što kod njih dalje osnažuje sukob sa normama i često zakonom. U dnevnom centru ova deca dobijaju osnaživanje učenjem veština (upotreba računara, interneta, održavanja računara, aktivno traženje posla, pisanje CV i sl), psihološko osnaživanje i resocijalizaciju kroz učešće u klubu koji sprovodi aktivnosti poput kreativnih i psiholoških radionica, podrške u učenju, ekskurzije, sportske aktivnosti, posete bioskopu, pozorištu i sl.

Klub za zdrave promene je uspostavljen 2012. godine kroz projekat „Osnaživanje dece/mladih sa invaliditetom kako bi unapredili odgovore na zlostavljanje i zanemarivanje dece“. Projekat je sprovodio Centar za dečja prava uz podršku međunarodne dobrotvorne organizacije LUMOS i Evropske komisije. Klub je namenjen deci i mladima sa invaliditetom koji su smešteni u institucije, u hraniteljske porodice ili koja koriste usluge podrške u kućnim uslovima i mladima kojima je potrebna pomoć u svakodnevnom funkcionisanju.

NADEL, telefonska linija za savetovanje dostupna je svoj deci u Srbiji 24 sata besplatnim pozivom ukoliko se nađu u situaciji u kojoj su im ugrožena prava ili u bilo kojoj drugoj situaciji u kojoj im je potreban razgovor sa stručnom i poverljivom osobom. Ciljna grupa su deca predškolskog i školskog uzrasta, posebno ona koja se suočavaju sa problemima u porodici (razvod, hronični sukobi), zlostavljana (fizički, psihički, seksualno, i dr.), deca suočena sa vršnjačkim nasiljem, deca sa problemima koji uključuju pokušaj samoubistva i sl. U 2014. godini ova telefonska linija imala je 116007 poziva.

Evaluacije ovih programa nisu dostupne, pa je teško oceniti njihovu efektivnost.

4.4 Mapiranje intervencija i njihove usmerenosti na determinante i faktore nasilja prema deci

Mapiranje intervencija svakako da nije moglo da obuhvati sve intervencije koje su tokom prethodnih 16 godina preduzimate u Srbiji od makro do mikro nivoa u cilju prevencije i zaštite dece od nasilja, ali je zahvaljujući saradnji različitih sistema i nevladinog sektora obuhvaćen relativno veliki broj intervencija koje se mogu smatrati veoma značajnim. U narednoj tabeli prikazana je povezanost tih intervencija sa determinantama i faktorima nasilja. Cilj je bio da se uoči u kojoj meri postojeće intervencije pokušavaju da utiču na faktore koji su prepoznati kao važni u pojavi nasilja nad decom u najrazličitijim oblicima i kontekstima. Treba imati na umu da mesta koja predstavljaju praznine u tabeli nisu nužno posledica neodgovarajućeg usmeravanja intervencija. Jednostavno neke determinante i faktori su pozadinskog karaktera i izlaze izvan domena uticaja specifičnih politika i mera usmerenih na prevenciju i zaštitu dece od nasilja (poput na primer, smanjenja siromaštva, unapređenja dostupnosti usluga u ruralnim područjima, smanjenja stope kriminaliteta i dr.). Međutim i onda kada se ovakva napomena ima u vidu, ostaje očigledno da na jednoj strani postoji velika koncentracija intervencija koje targetiraju pojedine faktore (npr. svest, norme, vrednosti, znanja i sl.), dok sa druge strane izostaju u oblasti pojedinih faktora (pre svega u zoni porodičnih faktora).

Vrste intervencija i njihova usmerenost na faktore nasilja nad decom

Faktori	Intervencije		
Strukturni	Unapređenje institucionalnih i organizacionih kapaciteta	Unapređenje standarda, podizanje svesti	Direktna podrška
Prostorni položaj (selo/grad, region)			
Ekonomski položaj (životni standard, materijalna deprivacija, nezaposlenost roditelja)			
Isključenost iz pojedinih oblasti društva (npr. predškolskog ili drugog obrazovanja)			- Svratište za decu koja žive na ulici
Etnički sukobi u zajednici, konflikti			
Kriminalitet u zajednici			
Rodni režimi			
Kulturni			
Stavovi prema rodnim ulogama, norme i vrednosti koje uređuju rodne uloge i odnose		- Inicijativa „Budi muško“	
Stavovi prema nasilju uopšte, tolerancija nasilja kao prihvatljivog ponašanja		- Kampanja „Zaustavimo nasilje zajedno“, u okviru programa „Škola bez nasilja“ - Kampanja „Ti si faca“ za usvajanje ne-nasilnih vrednosti - Nekoliko stotina aktivnosti za podizanje svesti u programu „Škola bez nasilja“ (radionice, pozorišne predstave, sportski turniri, itd.)	
Stavovi prema disciplinovanju dece		- Kampanja za zabranu telesnog kažnjavanja dece „Uvek milom – nikad silom“ - Priručnik „Šta se dogodilo danas u školi“ namenjen roditeljima, nastavnicima i drugom osoblju u školama, sa sadržajem koji povećava informisanost o nasilju i sposobnost prepoznavanja nasilja	
Diskriminatorski stavovi prema pojedinim društvenim grupama zasnovani na etnicitetu, religijskoj, rodnoj pripadnosti, seksualnoj orijentaciji, statusu, političkoj orijentaciji i dr.			
Svest o rizicima od nasilja, prepoznavanje nasilja,		- Priručnik „Šta se danas desilo u školi“ u	

poznavanje sistema zaštite od nasilja		okviru „Škole bez nasilja“ - Kampanje i edukativni programi MUP o rizicima od nasilja (npr. „Moja škola – bezbedna škola“, „Oktobar – mesec protiv trgovine ljudima“, „Bezbedno detinjstvo – razvoj kulture bezbednosti među mladima“ itd.) - Internet strane „Deca i policija“ linkovan na sajt MUP koji sadrži informacije za roditelje i staratelje o merama zaštite od eksploatacije i zlostavljanja na Internetu - Serija kampanja Incest trauma centra (npr. „Ja koju/kojeg niko ne poznaje“, „1 od 5“ i dr.) sa ciljem uvođenja teme seksualnog nasilja u školske planove i programe i udžbenike. - Kampanja „Klikni bezbedno“ za upoznavanje dece i roditelja sa rizicima od zlostavljanja na Internetu	
Institucionalni			
Adekvantnost zakonskog okvira	- Odbor za prava deteta NS Srbije	- Kampanja za zabranu telesnog kažnjavanja dece „Uvek milom – nikad silom“ - Kampanja Incest trauma centra za ukidanje zastarevanja za seksualnih zločina prema deci.	
Primena zakona i drugih važnih pravnih instrumenata (protokola, strategija)	- Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja - Posebni protokoli za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u sistemima socijalne zaštite, zdravstvene zaštite, policije, pravosuđa, obrazovanja		
Programi prevencije	- Program „školski policajac“ za informisanje i nadziranje bezbednosti u školama; - Vršnjački timovi za prevenciju i intervenciju u okviru „Škole bez nasilja“ - Internet kurs postavljen 2013. Godine u okviru	- Vršnjački timovi za prevenciju i intervenciju u školama - Priručnik o prevenciji rodno zasnovanog nasilja sa predlogom konkretnih akcija za promenu stavova i zaštitu dece od rodno	

	programa „Klikni bezbedno“ za vršnjačku edukaciju o bezbednoj upotrebi Interneta	zasnovanog nasilja u nastavnim programima. - Kampanja u okviru programa „Stop digitalnom bulingu“ za motivisanje mladih da aktivno učestvuju u sprečavanju digitalnog bulinga. - Kampanje za podizanje svesti u cilju sprečavanja trgovine ljudima koju su sprovele nevladine organizacije Astra, Beosuport	
Programi zaštite, usluge podrške	- Grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije pri Ministarstvu obrazovanja, nauke i tehnologije - Postavljanje koordinatora za zaštitu od nasilja u svakom školskom distriktu; - Uspostavljanje Jedinice za podršku deci svedocima u krivičnim procesima i izrada odgovarajućeg priručnika za postupanje;		
Institucionalni mehanizmi (postojanje, opremljenost materijalnim, ljudskim resursima)	- Obuke za implementaciju protokola u svim delovima sistema zaštite: centrima za socijalni rad, policiji, ustanovama zdravstvene zaštite, pravosuđu, obrazovnom sistemu. - Nova partnerstva između državnih institucija i NVO (npr. Hotline za nestalu decu u partnerstvu MUP i Astre, Sigurniji internet u Srbiji u partnerstvu Fondacije B92, MUP, Ministarstva trgovine i telekomunikacija, sporazum o saradnji MUP i „Save the children“ za unapređenje zaštite dece koja žive na ulici, itd.) - Unapređenje evidencija, baza podataka (npr. statističkih podataka o krivičnim delima protiv maloletnika, sistem izveštavanja o nasilju nad decom u okviru zdravstvene zaštite sa centralnom bazom u Institutu za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“,)	- Priručnik „Šta se dogodilo danas u školi“ namenjen roditeljima, nastavnicima i drugom osoblju u školama, sa sadržajem koji povećava informisanost o nasilju i sposobnost prepoznavanja nasilja - Program edukacije u školama za zaštitu učenika od digitalnog bulinga sproveden u partnerstvu Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja, Pedagoškog društva Srbije i UNICEF:	
Porodični			
Karakteristike domaćinstva i porodice: struktura prema			

srodstvu, veličina			
Obrazovanje roditelja			
Disfunkcionalni porodični odnosi, nasilje u porodici			- Sklonište za urgentnu zlostavljanje dece Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike - Direktna podrška deci žrtvama seksualne i radne eksploatacije programi NVO Atina i Astra - NADEL – nacionalna telefonska linija za predškolskog i školskog uzrasta problemima u porodici, zlostavljanje dece, sa problemima u školi izloženim nasilju vršnjaka - Sklonište za urgentnu zlostavljanje dece Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike - Svratište za decu koja žive na ulici
Prisustvo zloupotrebe alkohola i narkotika u porodici			
Neformalne mreže podrške			
Stresni događaji u porodici (smrt člana, razvod, i sl.)			
Karakteristike deteta			
Uzrast			
Pol			
Ranjivost (invaliditet, teškoće u razvoju deteta)			- Klub za zdrave promene osnaživanje dece i mladih invaliditetom u cilju unapređenja odgovora na zlostavljanje i zanemarivanje
Karakteristike ličnosti deteta, problemi u ponašanju			- IAN Telecentar dnevni centar podršku deci i mladima sa problemima u ponašanju
Neodređeni, nisu usmereni na faktore, nejasna veza			

			- SOS telefonska linija prijavljivanje slučajeva nasilja
			- Internet sajt povezan sa MUP „Dete i policija“ gde se prijaviti slučajevi zlostav Internet pedofilije i eksplo dece
			- Digitalni mehanizam prijavljivanje nezakonitog škodljivog sadržaja na Intern Net Patrola Hotline u okviru „Klikni bezbedno“, kao međunarodne mreže IN Međunarodni Hotline. - SOS online aplikacija prijavljivanje digitalnog nas saradnji UNICEF, Telenor i Fak za medije i komunikacije

5 ZAKLJUČCI

Pregled literature ukazao je na neravnomernu zastupljenost determinanti i faktora u istraživanjima i analizama nasilja prema deci koje se odvija u različitim kontekstima. Determinante i faktori su najobuhvatnije istraživani u kontekstu nasilja u školi, potom u porodici, a značajno manje u drugim kontekstima. Pregled zastupljenosti faktora u istraživanjima nasilja u različitim kontekstima može se sumirati u sledećim ključnim nalazima:

- Strukturni faktori u najvećoj meri su istaknuti u istraživanjima nasilja u školama, a potom u porodici. U kontekstu nasilja u porodici najčešće isticani strukturni faktori su oni koji se odnose na ekonomski položaj porodice i domaćinstva, poput zaposlenosti, životnog standarda, siromaštva, a znatno manje je ukazano na značaj prostornih, odnosno regionalnih faktora, kao i mehanizama isključivanja iz različitih sfera društva (obrazovanja, pristupa ličnim dokumentima, pravu na zdravstvenu, socijalnu zaštitu i sl). U kontekstu nasilja u školi, obuhvaćeni su svi navedeni strukturni faktori, ali se najveći značaj pridavao ekonomskim faktorima, mehanizmima socijalnog isključivanja a u manjoj meri prostornim faktorima, etničkim i drugim sukobima u zajednici, kriminalitetu i neravnopravnim rodnim režimima. Ekonomski faktori i mehanizmi isključivanja istaknuti su i u istraživanjima nasilja u zajednici, posebno u kontekstu dece koja žive i rade na ulici, ali i kod različitih oblika eksploatacije i dečjih brakova.
- Kulturni faktori su posebno istaknuti u istraživanjima nasilja u školama, porodici i zajednici. U kontekstu nasilja prema deci u porodici ovi faktori međutim, nisu visoko zastupljeni, kao u istraživanjima nasilja u školama. Može se zaključiti da su istraživanja nasilja u školama, najjasnije prepoznala ulogu ovih faktora i naglasila ih. U tim istraživanjima kulturni faktori su prepoznati kroz opštiji vrednosno-normativni okvir iskazan u stavovima prema nasilju uopšte, prema rodnim ulogama, kroz diskriminacijske stavove prema društvenim grupama definisanim na osnovu različitih socio-demografskih karakteristika (pol, etnicitet, starost, socijalni status, seksualna orijentacija, itd.), kroz svest o različitim rizicima od nasilja, prepoznavanju nasilja i poznavanju sistema zaštite od nasilja. Svi navedeni faktori znatno manje su zastupljeni u proučavanju nasilja nad decom u porodici, s tom razlikom da se u ovom drugom slučaju javljaju kao značajan faktor i stavovi prema disciplinovanju dece, odnosno vaspitnim stilovima. U kontekstu institucionalnog nasilja ovi faktori gotovo da se ne spominju, izuzev u vrlo uskom smislu svesti o rizicima od nasilja, prepoznavanja nasilja i sistema zaštite. Ova vrsta kulturnih faktora prisutna je u značajnijoj meri i u istraživanjima digitalnog nasilja, uz manje zastupljene faktore opšte tolerancije na nasilje kao prihvatljivog oblika ponašanja. U istraživanjima nasilja u zajednici kulturni faktori prisutni su u manjoj meri i to kao opšti stavovi o toleranciji na nasilje, kao diskriminacijske vrednosti i stavovi i kao mogućnost prepoznavanja nasilja i sistema zaštite.
- Institucionalni faktori češće i više su isticani u istraživanjima nasilja u školi, porodici i zajednici a nešto manje u istraživanjima nasilja u porodici i digitalnom prostoru. Najeksplicitnije su analizirani i dovođeni u vezu sa nasiljem u institucijama kroz slabu primenu institucionalnih mehanizama, neadekvante usluge podrške i slabe institucionalne kapacitete. U kontekstu nasilja u školi takođe su posebno isticani neizgrađeni i slabi institucionalni mehanizmi. Neefektivna primena protokola istaknuta je kao važan institucionalni faktor u svim kontekstima izuzev digitalnog nasilja.
- Porodični faktori su najčešće analizirani i najeksplicitnije istaknuti u istraživanjima nasilja u porodici, a delimično i u školi i zajednici. Među porodičnim faktorima najčešće su istaknuti nisko obrazovanje roditelja, disfunkcionalnost porodičnih odnosa i zloupotreba alkohola roditelja ili drugih članova porodice. U znatno manjoj meri istaknut je uticaj tipa porodice

(posebno jednoroditeljskih), slabost neformalnih mreža podrške i uticaj stresnih događaja. U kontekstu nasilja u školi, najčešće isticani porodični faktor je obrazovanje roditelja i manje disfunkcionalni porodični odnosi i nasilje u porodici. Porodični faktori gotovo da nisu prisutni u istraživanjima nasilja u institucijama i digitalnom prostoru.

- Karakteristike deteta koje su povezane sa rizicima od nasilja prisutne su u istraživanjima nasilja u porodici, školi i institucijama. Pored pola i starosti, poseban značaj se pridaje invaliditetu koji povećava rizike od izloženosti deteta nasilju i problemima u ponašanju koje povećava rizike od nasilja u ulozi počinioca kao i žrtve.

Na osnovu predloženih nalaza, mogu se identifikovati sledeće praznine u istraživanju determinanti i faktora nasilja:

- Nedovoljna usmerenost na ispitivanje faktora. U istraživanjima nasilja nad decom ispitivanje faktora nasilja često nije sprovedeno, ili bar ne na eksplicitan način. Često i kada se govori o faktorima, oni se spominju uzredno, nabrajaju, a veoma je malo preciznih, metodološki robustnih ispitivanja uticaja faktora na pojavu i karakteristike nasilja.
- Strukturni faktori su često zapostavljeni u analizama nasilja nad decom. Iako oni ne moraju biti u prvom planu, oni omogućavaju da se nasilje koje je u fokusu bolje kontekstualizuje i razume. Primetno je da se nasilje u porodici često proučava kao fenomen koji se odigrava u „staklenom zvonu“, bez sistematskog i eksplicitnog smeštanja porodice u širu društvenu sredinu u kojoj i sama porodica može biti žrtva strukturnog nasilja, te preslikavati to nasilje na svoj podmladak u direktnijim formama. To posebno može biti zamka kada su u centru istraživačke pažnje deca i porodice iz ranjivih grupa, poput onih koje žive u romskim naseljima, siromašnih, suočenih sa višestrukim isključivanjem i diskriminacijom. Strukturni faktori značajno su zanemareni u inače malobrojnim istraživanjima nasilja u institucijama i digitalnog nasilja. Pojedine strukturne determinante izrazito se slabo pominju u literaturi (izuzev o nasilju u školama), poput etničkih i drugih sukoba u zajednici, kriminaliteta, neravnopravnih rodničkih režima i sl.
- Institucionalni faktori nisu proučavani u zadovoljavajućoj meri, a velikim delom takvom stanju doprinosi odsustvo sistematskih evaluacija različitih institucionalnih mehanizama, usluga, te proučavanje efektivnosti tih mehanizama. Saznanja o uticaju institucionalnih faktora uglavnom se zadržavaju na opštijim zapažanjima o slaboj primeni zakona, protokola, strategija, neefektivnim programima prevencije, slabim kapacitetima institucija i sl.
- Faktori povezani sa karakteristikama deteta zapravo nisu najčešće pravi faktori nasilja. Veća prevalencija nasilja kod dece određenog uzrasta, ili pola, ne znači da sama ova karakteristika dece izaziva češće nasilje, već da određeni stavovi, vrednosti i norme kod počilaca deluju tako da više zlostavljaju decu određenih karakteristika. Ovo u literaturi nije uvek jasno i do kraja dorečeno, zbog čega se može steći utisak da same osobine deteta mogu „izazvati“ nasilje i time svaliti krivicu na žrtvu. Pojedine grupe dece ostaju veoma slabo obuhvaćene istraživanjima, poput male dece (0-5 godina) u porodici, ili u predškolskim ustanovama. Rodnim aspektima nasilja nije posvećena dovoljna pažnja, posebno kada se ima u vidu da je ono visoko rasprostranjeno u odrasloj populaciji, te da predstavlja važan faktor koji doprinosi reprodukciji nasilja na nove generacije (deca svedoci nasilja su žrtve nasilja).
- O pojedinim oblicima nasilja se ne zna dovoljno, pa onda ni o faktorima koji su sa tim nasiljem povezani. To se odnosi na nasilje kome su izložena deca koja žive i rade na ulici, devojčice žrtve dečjih maloletničkih brakova, deca žrtve radne i seksualne eksploatacije.
- Međupovezanost faktora takođe je pre retkost nego pravilo u istraživanjima nasilja, a malobrojna istraživanja tek su dotakla neke forme „prelivanja“ nasilja iz jednog konteksta u drugi. Na primer, deca koja dospevaju na brigu u rezidencijalne institucije, već su doživela nasilje u porodici, a način na koji su ovi porodični i institucionalni faktori povezani nisu ispitivani dovoljno. Nešto je više ukazano na „prelivanje“ nasilja iz porodice u školski

kontekst, ili iz školskog konteksta u digitalni prostor. Okruženost nasiljem u višestrukim kontekstima stvara veoma teške uslove za život dece i ometa njihov razvoj, zbog čega je veoma važno ispitati ove povezane i udružene faktore.

Nalazi o intervencijama i njihovoj usmerenosti na determinante i faktore nasilja upućuju na sledeće zaključke:

- Većina intervencija usmerenih na unapređenje institucionalnih i organizacionih kapaciteta usmerena je na obuke aktera u različitim sistemima zaštite za primenu protokola, prepoznavanje nasilja i reagovanje u skladu sa ulogama i odgovornostima definisanim u zakonima i protokolima. Pored toga, intervencije usmerene na institucionalni i organizacioni okvir vodile su uspostavljanju nekih novih mehanizama kojima se jača institucionalni odgovor na nasilje, pre svega u školskom sistemu (školski policajac, vršnjački timovi za prevenciju i intervenciju, grupa za zaštitu od nasilja i diskriminacije pri Ministarstvu obrazovanja, koordinatori za zaštitu od nasilja u školskim distriktima, jedinica za podršku deci svedocima u krivičnim procesima i sl.). Međutim, imajući u vidu intervencije prepoznate procesom mapiranja, malo je novih ili ojačanih mehanizama u radu sa porodicom na sprečavanju nasilja i zaštiti dece od nasilja. Ovi mehanizmi se pretežno svode na rad Centara za socijalni rad i to sa porodicama u kojima su problemi već značajno uzeli maha.
- Kampanje za podizanje svesti i promenu stavova, pretežno su bile usmerene na opšte stavove i vrednosti u pogledu ne tolerisanja nasilja, nenasilnu komunikaciju, na podizanje svesti o značaju suzbijanja nasilja i zaštite dece u školi, zajednici. Posebno su bile intenzivne kampanje za podizanje svesti i motivacije za suzbijanje nasilja u školama, kao i svesti o tabu temi – seksualnom nasilju nad decom. Veliki broj kampanja je bio usmeren i na bezbednost u digitalnom prostoru. Kampanje su takođe bile usmerene i prema institucionalnim faktorima, odnosno njima se nastojala podići svest ali i kapaciteti za prepoznavanje nasilja, reagovanja na nasilje u različitim delovima sistema zaštite. Sprovedene su brojne edukacije, pripremljeni različiti priručnici koji su imali za cilj da povećaju informisanost, osetljivost profesionalaca na nasilje.
- Intervencije koje su usmerene na direktnu podršku deci žrtvama nasilja nisu uvek jasno usmerene na faktore. Mnoge predstavljaju samo otvoren prolaz ka sistemu zaštite (različiti SOS telefoni, platforme za prijavljivanje nasilja). Pored toga, neke intervencije usmerene su samo na saniranje posledica (urgentni, privremeni smeštaj, i sl.). Naravno, ovakve usluge su veoma važne i predstavljaju primere dobre prakse, a za kvalitet sistema zaštite od presudnog je značaja njihovo kontinuirano finansiranje i održavanje.
- Primeri dobre prakse koja nastoji da utiče i na faktore, korene nasilja kojem su deca izložena su: IAN Telecentar, gde se višestruki osnažuju deca sa problemima u ponašanju i tako stvaraju uslovi za njihovo socijalno uključivanje; Klub za zdrave promene dece i mladih sa invaliditetom u kome se osnažuju da se odupru nasilju.
- Izuzev Svratista za decu koja žive i rade na ulici, ostale intervencije koje su registrovane mapiranjem nisu usmerene na strukturne determinante. Ovo ne treba da iznenađuje zbog toga što politike i mere usmerene na prevenciju i zaštitu dece od nasilja ne mogu ni imati za cilj da, na primer, eliminišu siromaštvo, razviju ruralna područja, otklone etničke ili druge sukobe, smanje kriminalitet u zajednici ili ostvare rodnu ravnopravnost. Međutim, radi se o tome da intervencije prema čemu god da su usmerene, treba više da uvažavaju ove strukturne determinante, odnosno da budu bolje kontekstualizovane. To, na primer podrazumeva i da „škola bez nasilja“ bude opremljena programima koja su više prilagođena potrebama dece iz ruralnih područja, odnosno da uvaži možda nešto drugačije karakteristike nasilja kome su izložena (deprivacija, zanemarivanje razvojnih potencijala, dečji rad u poljoprivredi i sl.).

6 PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE SISTEMA PREVENCIJE I ZAŠTITE DECE OD NASILJA – BIĆE FORMULISANE NAKON KONSULTATIVNIH SASTANAKA

LITERATURA

Babović, M. (2016) *Gender Aspects of Life Course in Serbia Seen through MICS Data*, UNICEF, Beograd.

Babović, M. (2015) Teorijski i istraživački pristupi u proučavanju strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja, *Sociologija*, Vol. 57, br. 2: 331-352.

Babović, M. (2010) Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi, ISIFF, SeConS, Beograd

Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni Barometar u Srbiji*, UN Women, Beograd.

Cvejić, S. (ur.) (2010) *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog nasleđa“*, ISIFF, Čigoja, Beograd.

Galtung Johan (1969). „Violence, Peace, and Peace Research’, *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3, pp: 167–191.

Matković, G, Mijatović, B, Petrović, M. (2010) *Uticaj krize na tržište radne snage i životni standard u Srbiji*, CLDS, Beograd.

Mijatović, B. (ur.) (2008). *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*. CLDS, Beograd.

Petrović, I. i V. Backović (2013) Rasprostranjenost i činioci patrijarhalne i autoritarne vrednosne orijentacije u Srbiji u periodu 1989-2012 u prir. Mitrović, Lj. i dr. *Tradiciona, modernizacija, identiteti: Dijalog kultura i partnerstvo civilizacija na Balkanu*, Niš: Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.

Pešić, J. (2009): „Patrijarhalnost na zapadnom balkanu. komparativna analiza vrednosnih orijentacija“ u A. Milić (ur) *Porodice u Srbiji danas*, ISIFF, Beograd.

UNICEF in Serbia, SeConS, Zurich University of Teacher Education, UNICEF Office of Research—Innocenti (2016a) *Determinante i faktori nasilja prema deci: izveštaj na osnovu pregleda literature*, Beograd.

UNICEF in Serbia, SeConS, Zurich University of Teacher Education, UNICEF Office of Research—Innocenti (2016b) *Determinante i faktori nasilja prema deci: izveštaj na osnovu mapiranja intervencija*, Beograd.

SIPRU (2016) *Indeks rodne ravnopravnosti 2016. Merenje rodni nejednakosti u Srbiji 2014*. dostupno na <http://eige.europa.eu/about-eige/documents-registry/gender-equality-index-2016-measuring-gender-equality-serbia-2014>

UNICEF Office for Research – Innocenti (2015) *Step-by-Step Guide to Conducting Preliminary Research around what Drives Violence*.

UNICEF, Konvencija o pravima deteta, https://www.unicef.org/ceecis/CRC_Serbian_2014.pdf

Vlada Srbije (2008) *Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja*, Službeni glasnik RS, br. 122/2008.

WHO (2002) *World report on violence and health: Summary*, Geneva.